

Bir Endülüs Yahudisinden Osmanlı Başdefterdârlığına: Abdüsselâm el-Mühtedî el- Muhammedî ve Risâletü'l- Hâdiye'si Üzerine Bir Araştırma

From An Andalusian Jew to the
Ottoman Başdefterdarlık:
A Study on Abdussalâm al-
Muhtadî al-Muhammadi and
his Risâlat al-hâdiyah

Fuat AYDIN

Prof. Dr, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

faydin@sakarya.edu.tr & <https://orcid.org/0000-0001-5779-7741>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	26.08.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	18.09.2020
Yayın Tarihi Date Published	31.12.2020
Atıf Citation	Fuat Aydın. "Bir Endülüs Yahudisinden Osmanlı Başdefterdârlığına: Abdüsselâm el-Mühtedî el-Muhammedî ve Risâletü'l-Hâdiye'si Üzerine Bir Araştırma ". <i>Oksident</i> 2/2 (2020): 123-164.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by <i>Turnitin</i> and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.4309779

Öz

Osmanlı devleti, kendisinden önceki İslam toplumları gibi kuruluşundan yıkıldığı ana kadar çok sayıda dinî ve etnik farklılıkları içinde barındıran bir devlet olmuştur. Başlangıcı Kur'ân'ın inişine kadar götürülen, İslam dışı dinleri (daha çok da aynı dinî geleneği paylaşan Yahudilik ve Hıristiyanlığı) eleştiren ve Hz. Peygamber'in bu dinlerin metinlerinde haber verildiğini ortaya koymaya çalışan bir literatür oluştu. Reddiye literatürü olarak adlandırılan bu gelenek, Osmanlı döneminde de ortaya koyduğu örneklerle varlığını devam ettirdi. On dokuzuncu yüzyıla kadar bu tür metinlerin çok azı Müslümanlar, önemli bir kısmı ise Yahudi ve Hıristiyan kökenli mühtediler tarafından kaleme alınmıştır. Genelde konjonktürel olan bu metinlerden biri de, Başdefterdâr'lığa kadar yükselen, Endülüs kökenli bir Yahudi mühtedisi olan Abdüsselâm el-Mühtedî tarafından kaleme alınan Risâletü'l-hâdiye adlı risâledir. Eser, Osmanlı Yahudilerinin sayılarının ve toplumsal görünürlüklerin artması bağlamında kaleme alınmıştır. Kendisinden sonra yazılanlar üzerinde önemli bir etkisi görülür. XIX ve XX. yüzyılda hâlâ kullanılmaya devam eden metin Yahudilikteki neshin varlığını, Hz. Peygamber'in Kitab-ı Mukaddes'te müjdelenmesi ve Tevrat'ın kelimelerinin değiştirilmesi ve ona ilaveler yapılması meselelerini ele alır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Yahudileri, Reddiyeler, Abdüsselâm el-Mühtedî, nesh, tahrîf, tebsîr, Endülüs Yahudileri.

Abstract

Like the Islamic societies before it, the Ottoman Empire has been a state harboring a significant amount of religious and ethnic differences from its beginning until its collapse. Criticizing the non-Islamic religions (mostly Judaism and Christianity, which share the same religious tradition) is acknowledged to be started with the revealing of the Quran. By time from this criticizing a literature has emerged that tries to reveal that the prophet was mentioned in the texts of these religions. This tradition, which is called the Reddiye literature, continued its existence in the Ottoman period with the examples it produced. Until the nineteenth century, a significant part n such texts were written by Muslims, and by converts of Jewish and Christian origin. One of these texts which are generally conjunctural, is the Risâlat al-hâdiyah. It was written by Abdussalâm al-Muhtadî, an Andalusian Jewish-Convert Muslim who rose to the position of Başdefterdâr, in the context of the increase in numbers and social visibility in the Ottoman Jews. It had a significant impact on what was written after him. The text, which was still used in the nineteenth and twentieth centuries, explains the existence of abrogation (nesh) in Judaism. It deals with the proclamation (tebsîrât) of the Prophet in the Bible and changing (tahrîf) the words of the Torah and adding supplements to it.

Keywords: Ottoman Jews, Refutations, Abdussalâm al-Muhtadî, abrogation, tabshîrat, tahrîf, Andalusian Jews.

Özet

Osmanlı Devleti, kendisinden önceki İslâm devletleri gibi kuruluşundan yıkıldığı ana kadar çok sayıda dinî ve etnik farklılıkları içinde barındıran bir devlet olmuştur. Başlangıcı Kur'ân'ın inişine kadar götürülen, İslâm dışı dinleri (daha çok da aynı dinî geleneği paylaşan Yahudilik ve Hıristiyanlığı) eleştiren ve bu dinlerin metinlerinde Hz. Peygamber'in geleceğinin önceden haber verildiğini ortaya koymaya çalışan eserler ortaya çıktı. Bunlar zamanla günümüze kadar varlığını devam ettiren, bu bağlamda belli konuları ele alan bir literatür oluşturdu. Reddiye literatürü olarak adlandırılan bu eleştirel gelenek, Osmanlı döneminde de ortaya koyduğu örneklerle varlığını devam ettirdi. Abbasiler dönemi hâriç, bu tür metinlerin çok azı Müslümanlar, önemli bir kısmı ise Yahudi ve Hıristiyan kökenli mühtediler tarafından kaleme alınmıştır. Osmanlı klasik dönemi diye adlandırılan bu dönemde, bu tür eserlerin sayısı bir iki elin parmaklarını geçmeyecek kadardı. Ancak, misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşanması ve bu faaliyetlerin bir parçası olarak basın ve yayının kullanılması on dokuzuncu yüzyılda çok sayıda reddiyenin kaleme alınmasına ve eski reddiyelerin tercüme edilmesine ya da yeniden basılmasına yol açtı. Genelde konjonktürel olan bu metinlerin klasik Osmanlı dönemi örneklerinden biri de Başdefterdârlığa kadar yükselen, 1496-7 öncesi bir tarihte Müslüman olan Abdüsselâm el-Mühtedî tarafından kaleme alınan *Risâletü'l-hâdiye* adlı risâledir. Eser, 1492 sonrasında Yahudilerin, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı şehirlerinde sayılarının ve toplumsal görünürlüklerin artmaları sonucu kaleme alınmıştır. Osmanlı döneminde Yahudilere karşı en fazla reddiye 15. ve 16. yüzyıllarda kaleme alınmıştır. Abdüsselâm'ın risâlesi bu dönemdeki dört reddiyeden ikincisidir.

Summary

Like the Islamic states before it, the Ottoman state has been a state that included many religious and ethnic differences from its foundation until its collapse. From criticizing non-Islamic religions (mostly Judaism and Christianity, which share the same religious tradition), whose origins are traced back to the Quran, and trying to reveal that Muhammad's forthcoming was predicted in these religions' texts. Over time, they created literature dealing with specific issues in this context, which has survived until today. This critical tradition, which is called the Polemic Literature (Raddiyah Literature), continued its existence in the Ottoman period with its examples. Except for the Abbasid period, only a few of these texts were written by Muslims and a significant portion by converts of Jewish and Christian origin. In the so-called Ottoman classical period, the number of such works was as high as the fingers of one or two hands. However, in the 19th century, the intense occurrence of missionary activities and the use of the press and broadcasting as part of these activities led to the penning of numerous refutations and the translation or reprinting of old refutations. One of the classical Ottoman period examples of these texts, which are generally conjunctural, is the treatise titled *Risâlat al-hâdiyah*, written by 'Abdussalâm al-Muhtadi, who embraced Islam in a date before 1496-7, rising to the position of Başdefterdârlık (chief executive of the financial department) in the time of Suleiman the Magnificent. The work was written in the increase in the number and social visibility of Jews in Ottoman cities, especially in Istanbul, after 1492. The 15th and 16th centuries were the centuries in which the most refutations against Jews were written during the

Abdüsselâm'ın kim olduğu ve Risâle'yle ilişkisi üzerinde devam eden bir tartışma vardır. Ekmeleüddin İhsanoğlu onun Risâle'nin yazarı olmadığını söyler. Ona göre Risâle'nin yazarı, tıp kitapları da bulunan Hoca İlyas el-Yehûdî'dir. Sicill-i Osmanî ise, Abdüsselâm'ın Küçükçekmece'deki mezar kitabesinden hareketle, Yavuz'un Mısır'dan getirdiği Müslüman kökenli bir seyyid olduğunu zikreder. Bunlara rağmen, on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyıl gibi erken tarihli kaynaklarda verilen bilgiler daha doğru gibi görünmektedir. Söz konusu bu kaynaklarda onun vakıflarından ve Küçükçekmece'deki medrese ve camisinden de söz edilmesi ikisinin aynı kişi olduğunu teyit eder. İslâm öncesi hayatı hakkında Endülüs kökenli olması dışında hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak Arapça bilgisi, İslâmî ve Yahudi dinî literatürüne yönelik atıflar, ihtida öncesi yaşadığı Endülüs'te bunları içselleştirecek bir eğitim aldığını gösterir. Endülüs'teki çoğulcu dinî ve entelektüel hayat göz önüne getirildiğinde bunda garipsenecek bir tarafın olmadığı da açıktır.

Metnin yazılışındaki hedef, Yahudilik gibi bir din dururken niçin İslâm'ı seçtiğini gerekçeleriyle ortaya koymaktır. Abdüsselâm Risâletü'l-hâdiye adlı risalesinde bunu, İslâm reddiye geleneğinin yerleşik hale gelmiş olan konuları bağlamında yapmaya çalışır. Kitap üç bölüme ayrılır. Birincisinde Yahudilerin iddia ettikleri gibi, Yahudiliğin ve onun kutsal kitabı olan Tevrat'ın emirlerinin ebedi olduğu ve onların değiştirilmeksizin yerine getirildiği iddialarını çürütür. Bunu neshin Yahudilikte varlığı/yokluğu meselesi bağlamında yapar. İkincisinde Hz. Peygamber'in Yahudi kutsal metinlerinde, geleceğinin önceden haber verilmesi ve müjdelenmesi konusunu ele alır. Yahudilerin, geleceğinden söz edilen kişinin Hz. Muhammed değil de başkaları

Ottoman period. 'Abdussalâm's Risâlat is the second of the four refutations that were written in this period.

There is an ongoing debate over who 'Abdussalâm is and his relationship with the treatise. Ekmeleddin İhsanoğlu claims that the Risâlah does not belong to 'Abdussalâm. According to him, the author of the Risâlah is Hodja İlyas al-Yahûdî, who also had medical books. On the other hand, Sicill-i Osmanî mentions that 'Abdussalâm is a sayyid (descendant of Prophet Muhammed) who has an Islamic origin and brought by Yavuz from Egypt, based on the tomb inscription in Küçükçekmece. Nevertheless, the information provided in sources as early as the 16th and 17th century seems more accurate. Besides, his foundations, madrasah, and mosque in Küçükçekmece are mentioned in these sources, and this confirms that these two figures are the same person. We know almost nothing about his pre-Islamic life except that he is of an Andalusian origin. However, based on his knowledge of Arabic and his references to Islamic and Jewish religious literature, it can be said that in Andalusia, where he lived before conversion, he received an education that enables him to internalize these issues. Given the pluralistic religious and intellectual life in Andalusia, it is clear that there is nothing strange about this.

The text aims to put forward the reasons why he chose Islam while a religion like Judaism stands. In his treatise *Risâlat al-hâdiyah*, 'Abdussalâm tries to do this in the context of the subjects established in Islamic polemic tradition. The book is divided into three parts. The first part refutes the Jewish claims that Judaism and the Torah are eternal and fulfilled without alteration. He does this in the context of the issue of abrogation in Judaism. In the second

olduğuna dair iddialarının doğru olmadığını, karşılaştırmalarla ortaya koymaya çalışır. Birinci başlıktaki Tevrat ve emirlerinin ebedilik, geçerlilik ve değiştirilmezliğine dair iddialarına geçersizliğini göstermek üzere Tevrat'taki değişiklikler, ona yapılan eklemeler ve çıkarmalardan örnekler verir.

Abdüsselâm'ın metnin günümüze kadar ulaşan ve çoğunluğu Türkiye'de olmak üzere dünyanın farklı kütüphanelerinde yedi nüshasının bulunması yaygın denemezse de önemli bir okuyucu kitlesine ulaştığını ve on dokuzuncu yüzyıla kadar tedavülde olduğunu gösterir. Ayrıca kendisinden sonra, aynı yüzyılda yazılan Yusuf b. Ebû Abdüddeyyân'ın metninde ve onu kaynak olarak kullanma ihtimali yüksek olan Taşkoprizâde'nin reddiyelerinde etkisinden söz etmek mümkündür. Ancak bu iki metin, Abdüsselâm'ın veya onun risalesinin ismini zikretmemektedir. Buna karşın, Rahmetullah el-Hindi, Muhammed Abduh gibi on dokuzuncu yüzyıl yazarları hem Abdüsselâm'ın hem de risâlesinin adını vererek ondan iktibasta bulunurlar. Ayrıca, ele aldığımız risale, bu gün internet ortamında Yahudilik eleştirisi bağlamında Müslümanlar tarafından kullanılmaya devam etmektedir.

part, it deals with the prophecy about Prophet Muhammad's coming in Jewish scriptures. He tries to invalidate the Jewish claim that the prophesied prophet was not Muhammad, but someone else. Firstly, he gives examples of the changes in the Torah, additions, and subtractions to the Torah to show the invalidity of the claims of the Jews regarding the eternity, validity, and invariance of the Torah and its orders.

Since 'Abdussalâm's text reaches to present day in seven copies within different libraries around the world (most of them being in Turkey), it can be said that he reached a significant audience, even not widespread, and they were in circulation until the 19th century. Besides, it is possible to talk about his influence on the refutations of Yûsuf ibn Abû 'Abduddayyân and Tashkoprizâde written after him in the same century. However, these two texts do not mention the name of 'Abdussalâm or his treatise. On the other hand, writers of the nineteenth century, such as Rahmatullah al-Hindi and Muhammad 'Abduh, quote from him by naming both 'Abdussalâm and his treatise. Also, 'Abdussalâm's treatise continues to be used by Muslims today in the context of criticizing Judaism on the internet.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin dinî, yönetsel ve düşünsel anlamda üzerine oturduğu gelenek, Hindistan'dan Endülüs'e uzanan alanda teşekkül etmiş ve gelişmiş yedi yüzyıllık İslâm geleneğiydi. Bu yüzden de söz konusu her hususta kendisinden önceki mezkûr geleneğin bir devamıydı. Elinizdeki yazının konusunu oluşturan Yahudilik karşıtı reddiye yazma geleneği de böyledir. İlk reddiyeler, Abbasi dönemi Bağdat'ında, çoğunluğu Müslümanlar tarafından olmak üzere konjonktürün bir gereği olarak *er-Redd ale'l-yehûd* başlığı altında kaleme alınmıştır.¹ Bu dönemden sonra da bir Yahudinin Müslüman oluşu sonrasında bizatihi yaşadıklarını eski ve yeni dindaşlarına anlatma ihtiyacı hissetmesi² ya da Müslümanların kendilerinden böyle bir şey talep etmesi,³ Yahudilerin toplumda öne çıkmalarının Müslüman kesimde rahatsızlığa yol açması gibi konjonktürel durumlarda Yahudi karşıtı metinler kaleme alınmış; bu da zamanla oturmuş konuları içeren bir geleneğe dönüşmüştür.⁴

¹ Abbasi döneminde; el-Esam (ö.yk. 200/815), *er-Redd ale'l-Yehûd*; Bişr el-Mutemir (ö. 210/825 ve 226/840 arası), *er-Redd ale'l-Yehûd*; Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf (ö. 226/840-1 ya da biraz sonra), *er-Redd ale'l-Yehûd*; Ebû İsa el-Verrâk, *er-Redd 'ale'l-yehûd*. İbn Nedim, *Fihrist*, ed. Roza Tajdudi (Tahran: Marvi Offset Printing, 1971), 214, 85. Müslümanların Yahudilik karşıtı eleştirilerinin İslâmî ilimlerde başlaması da dâhil genel bir seyrinin özeti, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından yazılmış reddiye ve savunma amaçlı metinler için bk. Fadıl Ayğın, *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi, Antropomorfizm ve Nesih Bağlamında Bir Araştırma* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016), 52-68. Ayrıca Müslümanların Yahudiler ve Yahudilerin Müslümanlara karşı yazdıkları reddiyeler için bk. Yasin Meral, "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", *Dinlerarası İlişkiler*, ed. Ali İbrahîm Güngör (Ankara: Grafiker Yayınlar, 2017), 161-178.

² Bunun bir örneği olarak bk. Samuel el-Mağribî, *Bir Rüyanın İzinde, Yahudi Bilgin Samuel'in Müslüman Oluşu ve Yahudilik Eleştirisi*, çev. Osman Cilacı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 33.

³ Hatice Dağhan, *Abdülhâk el-İslâmî'nin el-Husâmu'l-Memdûd Fî'r-Redd Ale'l-Yehûd İsimli Reddiyesinin Analizi* (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 38-39.

⁴ Yahudi karşıtı reddiye geleneği ve ele aldığı konular için bk. Mustafa Göregen, *Müslüman-Yahudi Polemikleri* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014); Fuat Aydın, "İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd Ale'l-Yehûd Adlı Risâlesi Üzerine Bir Araştırma", *Darulfunun İlahiyat* 31/2 (2020): 299-353; mühtedilerin kaleme aldıkları ve yukarıda söylediğimiz gerekçelerle yazılan metinler için bk. Samuel el-Mağribî, *Bir Rüyanın İzinde*, çev. Osman Cilacı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004); Fatima Betül Taş, *Samuel b. Yahya el-Mağribî, İfihâmü'l-Yehûd Adlı Eseri ve Reddiye Geleneğindeki Yeri* (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014); Dağhan, *Abdülhâk el-İslâmî'nin el-Husâmu'l-Memdûd Fî'r-Redd*

Osmanlı dönemi, toplum yapısı itibarıyla da kendisinden önceki İslâm toplumlarının etnik ve dinsel çeşitliliğinin önemli bir kısmına sahip olmuştur. Galata'da Cenevizlilerin ticaret için sonradan teşekkül ettirdikleri bir koloni olarak bulunan Katolik Hıristiyanlar dışında; Ortodoks Hıristiyanlar, Ermeniler ve Yahudiler her zaman Osmanlı coğrafyasının asli unsurları olmuş ve on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar da, Osmanlı nüfusunun önemli bir kısmını oluşturmaya devam etmişlerdir.⁵

Devletin kuruluşundan itibaren Yahudiler ve Hıristiyanlar Osmanlı toplumunun asli unsurunu oluştursalar da; özellikle misyonerlik faaliyetlerinin çok yoğun biçimde arttığı -bildiğimiz kadarıyla bizatihi Yahudi karşıtı herhangi bir metnin kaleme alınmadığı- on dokuzuncu yüzyılda, Hıristiyanlığa yönelik hem konuya ilişkin klasikleşmiş metinlerin yeniden yayınlanması hem de yenilerinin kaleme alınması şeklinde çok yoğun bir reddiye telif faaliyeti olmuştur. Ortaya çıkan Hıristiyan karşıtı

ale'l-Yehûd İsimli Reddiyesinin Analizi; Yasin Meral, "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği", 161-179

⁵ Osmanlı Arşiv belgelerinde yer alan kayıtlarda bir kısmı on dokuzuncu yüzyıla yakın zamanlarda müstakil bir cemaat statüsü kazanmış olsa da şu cemaatler devlet tarafından kaydı tutulmuş olanlardır: Rum, Rum Katolik, Melkit Katolik, Yakubi, Süryani, Maruni Hıristiyanlar; Musevi (Bizans kökenli Yahudiler: Romanyotlar; İspanyol kökenli Sefaratlar), Karaylar. Yusuf İhsan Genç ve diğer., Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, 2010), 47-49; 1831 yılındaki ilk nüfus sayımında gayri Müslimlerin genel nüfusun % 60'ını oluşturduklarına dair bk. Sami Baybal, Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Anadolu'da Yaşayan Gayri Müslimler (Konya, 2009), 95-96.

reddiye literatürü, geçen beş yüzyıllık dönemdekilerin toplamından⁶ çok daha fazladır.⁷

Yahudi karşıtı reddiyeler, Osmanlı klasik döneminde en yoğun -daha önce ve daha sonra benzeri olmayacak- biçimde, on beşinci yüzyılın sonu ve on altıncı yüzyılda yazılmışlardır. Bu yazının konusu olan ve Abdüsselâm el-Mühtedî el-Muhammedî'ye ait olan Risâletü'l-Hâdiye isimli metin de, mezkûr tarihler içinde başlayan Yahudi karşıtı reddiyeler zincirinin ilk halkasını oluşturma ayrıcalığına sahiptir.⁸ Sözü edilen bu reddiye, Arapça

⁶ On dokuzuncu yüzyıl öncesi bilinen, en azından bildiğim kadarıyla Gennadius'un Fatih'le tartışmasına ve onun isteği üzerine kaleme almış olduğu "İtikadnâme"ye karşı yazılmış, yazar ve kitap ismi yer almayan, isimsiz bir reddiye; on yedinci yüzyılın ilk yarısında yazılmış bir mühtedinin ihtida anlatısı ve İncil eleştirisi; yine Papasname yazarı, Derviş Mehmet, Ali en-Nakşibendî, ve Tebyînü'r-Reşâd li-Ehli İmân adlı metnin yazarları vardır. Bunlardan haklarında çalışma yapılmış olanlar için bk. Betül Avcı, "Atinalı Mühtedi Mehmed", *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27234; Hülya Cevahir, Derviş Ali en-Nakşibendî ve Na'tü'n-Nebi fi'l-İncil İsimli Eserinin Tahkik ve Tercümesi (Yüksek Lisans, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008). Avcı, Betül, "Derviş Mehmed", *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27226; Betül Avcı, "Atinalı Kapucî[nin] Habîbullâh'ın Evsâfın Tevri'te ve İncil ve Zebûr'da Görüb İmâna Geldüğüdür", *Christian-Muslim Relations 1500 - 1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27235; Betül Avcı, "Papasnâme", *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27227. İrfan İnce & Fuat Aydın, "Bir 17. Yüzyıl İhtida Anlatısı: Bir Atinalı Mühtedi Bir Osmanlı Kadısı", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar & Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 507-578.

⁷ On dokuzuncu yüzyıldaki bu tür metinler için bk. Fuat Aydın, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003): 114-130.

⁸ Abdüsselâm el-Mühtedî'den sonra Yahudi karşıtı reddiyeler kaleme alanlar; Abdülallâm, Yusuf b. Ebû Abdüdeyyan ve Taşköprizâde'dir. Bunlardan ilki hakkında bk. Adang, Camilla, "A Polemic Against Judaism by a Convert to Islam from the Ottoman Period: Risâlat İlzâm al-Yahûd fi mâ Za'amû fi l-Tevrât min Qibal 'İlm Al-Kalâm", *Journal Asiatique* 297/1 (2009): 132-135; Joseph Sadan, "Naivete, Verses of Holy Writ, and Polemics. Phonemes and Sounds as Criteria: Biblical Verses Submitted to Muslim Scholars by a Converted Jew in the Reign of Sultan Bâyezîd (Beyazıt) II (1481-1512)", *O ye Gentlemen, Arabic Studies on Science and Litarary Culture, Honour of Remke Kruk*, edited by Arnoud Vrolijk and Jan P. Hogendijk (Leiden & Boston: E. J. Brill, 2007), 495-510; Fuat Aydın & Halim Öznurhan, "Bir Nev-Müslimin Yahudilik Reddiyesi: Risâletü'l-İlzâmi'l-Yehûd fi mâ Ze'amû fi't-Tevrât min Kibeli 'İlmi'l-Kelâm", *Darulfunun İlahiyat* 30/2 (Aralık 2019): 457-498. Abdüdüyyan için bk. Judith

metninin neşri ile İngilizceye çevrilmesini konu edinen Schmidtke ve Adang'ın birer makalesine⁹ ve Osmanlı'da Yahudilerin Yahudilik eleştirisi bağlamında bir yüksek lisans tezine¹⁰ konu olmuştur. Biz burada daha önceki çalışmaların Risâle ve yazarıyla ilgili ortaya koydukları verileri kullanmakla birlikte; onları zenginleştirecek bazı ilaveler ve onlara dair birtakım tashihler yapacağız. Ayrıca eserin neşrinde, Schmidtke'nin neşrini hazırlarken bilmesine rağmen -ancak muhtemelen ulaşamadığı için- kullanmadığı en eski nüsha olan Topkapı nüshası esas alınarak hazırlanacaktır. Bu bağlamda olmak üzere elinizdeki yazıda Risâle'nin adı, mevcut nüshaları, yazarının hayatı, Risâle'nin muhtevası, nüshaların tanıtımı, yazıldığı ortam, kendisinden önceki ve sonraki Yahudi karşıtı reddiyeler ve İslâm kültüründeki yeri üzerinde durulacaktır.

1) Risâle'nin İsmi

Yazar giriş kısmında ihtida edişini ve bu Risâle'yi niçin yazmak istediğini anlattıktan sonra “Onu Risâletü'l-Hâdiye diye isimlendirdim” diyerek eserinin adını zikreder.¹¹ Bu, bizim neşri hazırlarken kullandığımız

Pfeiffer, “Confessional Polarization in the 17th Century Ottoman Empire and Yûsuf İbn Ebî ‘Abdü'd-Deyyân’s Keşfü'l-esrâr fi ilzâmi'l-Yehûd ve'l-ahb”, *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Pre-Modern Iran*, ed. Camilla Adang & Sabine Schmidtke, 73-82. (Würzburg: Orient-Institute Istanbul 2016),15-56; Tijana Krstić, “Reading Abdallâh b. Abdallâh al-Tarjumân’s Tuhfa (1420) in the Ottoman Empire: Muslim-Christian Polemics and Intertextuality in the Age of Confessionalization”, *al-Qantara* 36/2 (julio-diciembre 2015): 341-401; Fuat Aydın, “Konjonktürün Ürettiği, Yahudi Karşıtı Bir On Altıncı Yüzyıl Reddiyesi: Kitâbu Keşfu'l-Esrâr fi İlzâmi'l-Yehûd ve'l-Ahbâr”, *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ed. Fuat Aydın & M. Bedizel Aydın (İstanbul: Osamer-Mahya Yayınları 2017), 197-245; Taşköprizâde için bk. Sabine Schmidtke & Camilla Adang, “Ahmad b. Mustafâ Tâshkubrîzâde’s (d. 968/1561) Polemical Tract Against Judaism”, *al-Qantara* 29/1 (enero-Junio de 2008): 80; Aydın, “İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed b. Mustafâ'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd Ale'l-Yehûd Adlı Risâlesi Üzerine Bir Araştırma”, 299-353.

⁹ Sabine Schmidtke, “The Rightly Guiding Epistle (al-Risâla al-Hâdiya) by ‘Abd al-Salâm al Muhtadî al-Muhammadi: A Critical Edition”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 36 (2009): 439-470; Camilla Adang, “Guided to Islam by the Torah: The risâla al-hâdiya by ‘Abd al-Salâm al-Muhtadî al-Muhammadi”, *Contacts and controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Premodern Iran*, ed. Camilla Adang & Sabine Schmidtke (Würzburg: Ergon-Verlag, 2010), 52-72.

¹⁰ Şaban Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism: Conversion and Religious Polemics in the Late Fifteenth-Century Ottoman Empire* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

¹¹ Topkapı 1735, 6b/7; Manisa 8061, 3b; Esad Efendi 222/6/5, 2b; Reşid Efendi 1039/7, 61b.

beş nüshadan, giriş kısmı noksan olan Laleli nüshası hâriç dördünde ve ulaşamadığımız ancak konuyla alakalı çalışmalar kaleme alanların kullandıkları -metnin içinde farklı bir isim verildiğini söylemedikleri- üç nüshayı ilave ettiğimizde toplam yedi nüshada aynı şekilde zikredilen isimdir. Ancak metnin içinde müellifin verdiği isim dışında az çok farklı isimlendirmeler, farklı nüshaların kapak ve buldukları mecmuaların, içindekiler sayfalarında bulunur.

Müstakil bir kitap şeklinde ciltlenen Topkapı nüshasının iki kapak sayfası vardır. Bunlardan birincisinde bir, ikincisinde iki isim yer alır. Birincisindeki isim, *Risâletü'l-Hâdiye fî İbtâli'l-Yehûd*'dur. İkinci kapak sayfasında yer verilen isimlerden birincisi, *er-Risâletü'l-Hâdiye fî İbtâli Huceci'l-Yehûd 'ale'l-İslâm min Kıbeli 'İlmi'l-Kelâm*'dır. İkincisi ise, birinci kapakta zikredilenin Kitab ifadesinin ilavesiyle bir tekrarından ibarettir: *Kitâbü Risâleti'l-Hâdiye fî İbtâli'l-Yehûd*.¹² Manisa ve Laleli nüshalarının kapak sayfalarında ise, isim olmaktan daha ziyade *Risâle*'nin muhtevasını açıklayan bir ifadeye yer verilir: *Risâle-i Abdüsselâm me 'a'l-Yehûd fî'd-Dini'l-İslâm*;¹³ *Teştemilü 'alâ İsbâti mâ Ğayyer Aĥbârul'l-Yehûd min Kelimâti't-Tevrât ve İnkârihim li-Nübüvveti Muĥammed şallahu 'aleyhi ve sellem*.¹⁴ Bu nüshalar içinde yalnızca Esad Efendi nüshasının içinde yer aldığı mecmuanın indeks sayfasında *Risâle*'nin kapak sayfasında: *er-Risâletü'l-Hâdiye*¹⁵ şeklinde Abdüsselâm tarafından verilen isim yer almaktadır.

2) *Risâle*'nin Nüshaları

Risâle'nin bize kadar gelmiş (en azından şimdiye kadar bulunmuş olan) yedi nüshası bulunmaktadır. Bunlardan yurt dışında, noksan olup 1568 tarihini taşıyan Leiden Or. 17.054 numarayla kayıtlı olup 125b-127b arasında yer alan ve 1861 tarihini taşıyan ve Princeton Garrett 947H/3 numarayla kayıtlı, 68b-78b arasında bulunan metinler ile Erzurum 24053/1 numarayla kayıtlı olup 1b-8b arasında yer alan metinlere ulaşamadık. Dolayısıyla burada elimizde bulunan ve içlerinde en eski nüshanın da yer aldığı beşinin tanıtımı yapılacaktır.

Risâle'nin elimizdeki en eski nüsha olan Topkapı nüshası, Sultan III. Ahmed Kütüphanesi'nde 1735 numara ile kayıtlı olup 1497 tarihlidir. *Risâle* tek başına, kitap formatında ve deri ciltlidir. Yukarıda *Risâle*'nin isminin

¹² Topkapı 1735, 1/1.

¹³ Manisa 8061, 1a.

¹⁴ Laleli 3706/36, 385a.

¹⁵ Esad Efendi 222/6/5, 1a.

ele alındığı yerde de ifade edildiği gibi biri kapak, ikisi zahriye kısmında; ikisi Risâle biri de Kitâb ile başlayan üç isim yer alır. Metin iki şekilde numaralandırılmış ve -muhtemelen- hattat tarafından her sayfaya bir-iki-üç... şeklinde sayfa numarası verilmiştir. Bu haliyle seksen bir sayfadan oluşur. Aynı zamanda -kitabın istinsahı için kullanılan kalemde farklı olarak daha sonra-, her bir varak numaralandırılmıştır ve bu haliyle de Risâle 37 varaktan oluşur. Sülûsle yazılmış baştaki besmele dışında sanatsal ve okunaklı bir nesihle yazılmış olan metinde, besmelenin bulunduğu ilk sayfa yedi, son sayfa on; geri kalan bütün sayfalar dokuz satırdan oluşmaktadır. Besmele, Sultan Bayezid'in ismi, bölüm başlıkları ve Hz. Peygamber'in -geçtiği her yerde göze çaracak şekilde büyük ve siyah mürekkeple yazıldığı yerler hâriç-, İsa ve Musa'nın isimleri, çok az olmakla birlikte bölümlenmeyle ilgili ayrımlar, altın yıldızla yazılmışlardır. Harekelenmiş olan bütün Kitab-ı Mukaddes alıntıları, Yahudilerin ileri sürdükleri delillere karşı verilen cevaplar, "kısım" ifadeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Ancak kutsal kitap alıntıları dışında kırmızı mürekkebi kullanma çok sistematik değildir. Topkapı el yazmasında okunmayan hiçbir yer yoktur. Bu yüzden elimizdeki nüshaların en okunaklı olanıdır.

Tarihsel anlamda ikinci en eski nüsha 905/1499-1500 tarihli Manisa İl Halk Kütüphanesindeki (Manisa) nüshadır. 8061 numarayla kayıtlı olup ilk sayfasında, Risâle'nin yazarını ve konusunu ifade eden "Risâle-i Abdüsselâm ma'a'l-yehûdâ fi'd-dîni'l-İslâm" şeklinde bir yazı bulunur. Okunaklı bir kırma nesih ile yazılmış metnin her sayfasında on üç satır yer almaktadır. Hâtîme kısmı, gittikçe daralan ve sonunda istinsah kaydının yer aldığı on satırdan oluşur. Bölüm başlıkları kırmızı mürekkeple yazıldığı gibi harakeli olarak alıntılanmış Kitab-ı Mukaddes cümlelerinin üzerleri de kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Metinde Hz. Peygamber'e yönelik dua cümleleri ve bazı ifadeler kısaltılmış olarak yer verildiği gibi yer yer atlamalar da söz konusudur.

Kullandığımız üçüncü nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Laleli bölümünde 3706/36 numarayla kayıtlıdır ve 385-393 varakları arasında yer alır. Kullanılan nüshalar içinde yalnızca bunun giriş sahifesi yoktur ve doğrudan birinci bölümle başlar. Dolayısıyla diğer nüshalarda mukaddimedede zikredilen yazar ve Risâle ismi bu nüshada yoktur. 385 sayfa numarası verilmiş olan zahriye kısmında Teştemilü 'ala işbâti mâ gayyerehu aḥbâru'l-yehûd min kelimâti't-Tevrat ve inkârihim li-nübüvveti Muhammed şallallâhu 'aleyhi ve sellem şeklinde Risâle'nin isminden ziyade muhtevasını açıklayan bir ifade yer almaktadır. İstinsah yerinin (Konstantin), istinsah tarihinin (7 Sefer 989 / 13 Mart 1581) ve müstensihinin isminin (İmamüddin b. Muhammed b. Kâsım el-Baḥâihi el-Ḥalilî) yer aldığı hatime kısmı hâriç her

sayfa 23 satırdan oluşmaktadır. Bölüm başlıkları ayırt edilecek şekilde yazılmıştır. Hamiş'te yer yer metinde atlanmış olan yerlerin tashihlerine yer verilir. Sıkışık ancak okunaklı nesih-talik karışımı bir yazı ile istinsah edilmiştir.

Kronolojik olarak dördüncü sırada yer alan Esad Efendi nüshası, Sâlih b. Huseyn Câferî'nin, *et-Taḥcil men Ḥarrefe't-Tevrât ve'l-İncil*, Karafî'nin (ö. 684/1278) *el-Ecvibütü'l-Fâhira an Es'ileti'l-Fâcira*, Ahmed b. Abdüssamed el-Hazrecî el-Ensarî el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273), *Makâmi 'u Hâmâti's-Sulbân ve Merati 'u Riyâzi'l-Îmân* ve yazarı belli olmayan *Tebyînü'r-Reşâd li-ehli'l-Înâd*¹⁶ adlı metinleri muhtevî bir reddiyeler mecmuası içinde yer alır. İsmi mecmuanın içindekiler ve *Risâle*'nin zahriye kısmında *Risâletü'l-Hâdiye* olarak zikredilen metin 221/6/5 olarak kayıtlıdır ve 1-8 sayfaları arasında yer alır. Okunaklı bir nesih kırma ile yazılmış olan metnin başlangıç sayfası yirmi üç, geri kalan bütün sayfalar yirmi beş satırdan oluşmaktadır. Hâtime kısmında müstensih adı olarak Müderris Feyzullah el-Afifi; istinsah tarihi de Cemâziyelevvel 1205/1790-1791 olarak zikredilir. Kitab-ı Mukaddes'ten yapılmış olan alıntılar metin ortalanarak ve ayırt edilecek biçimde yazılmıştır.

Son nüshamız Reşid Efendi'de 1039/7 numarasıyla kayıtlı olup 59-81 sayfaları arasında, yedi risâlenin bulunduğu bir mecmuada en sonda yer alır. Okunaklı bir nesihle yazılmıştır. Besmele, Sultan Bayezid'in ismi, bölüm başlıkları, Kitab-ı Mukaddes alıntıları ve keza "derlerse/dediler ki", "deriz ki" vs. türünden metinler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İlk sayfa besmeleyle birlikte on üç satır, geri kalan bütün sayfalar ise on beş satırdan oluşmuştur. Metnin, içinde bulunduğu mecmuada yer alan risâlelerin hepsi gibi, 11 Recep 1161 / 11 Temmuz 1748 tarihinde, aynı müstensih tarafından (Behram b. Hüseyin ?)¹⁷ istinsahı tamamlanmıştır.

3) Risâle'nin Yazarı

Risâle'nin yazarının kimliğini ortaya koymada müracaat edebileceğimiz şimdilik üç tür bilgi kaynağımız var gözükmektedir. Bunlar, Risâle'de yazarın; klasik Osmanlı dönemi ve o dönemde yazılmış yabancı

¹⁶ Ağlar, Esad Efendi nüshasının içinde bulunduğu diğer metinler arasında yer verdiği *Tebyînü'r-Reşâd*'ın Türkçe apolojetik bir eser oluşunu zikreder ki, doğrusu, Yahudi ve Hıristiyanları eleştirmek amacıyla yazılmış Arapça bir metin olmasıdır.

¹⁷ Altı risâlenin yer aldığı mecmuada yalnızca Molla Câmi'ye ait Muammiyât isimli risâlenin sonunda müstensih ismi zikredilir. Mecmuadaki metinlerin çoğu nesih ile ve aynı kalemden çıkmış olduğundan *Hâdiye*'nin müstensihisi olarak da aynı kişi kabul edilebilir.

kaynakların ve son olarak da nispeten modern denilebilecek olanların verdikleri bilgilerdir. Buradaki özellikle de son döneme ait kaynaklarda yer alan bilgilerden iki ayrı Abdüsselâm olduğuna dair yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Ekmelüddin İhsanoğlu, sonuncu kaynaktaki bilgiyi ve başkalarını da kullanarak Defterdâr olarak zikredilen Abdüsselâm ile reddiye yazarı Abdüsselâm'ın farklı kişiler olduğunu ortaya koymaya çalışır. Şimdi önce söz konusu kaynaklarda verilen bilgiler ve bunlarla oluşan Abdüsselâm portresini, daha sonra İhsanoğlu'nun iddiasını zikredecek, mevcut verilerin hepsini göz önünde bulundurarak - muhtemelen- daha doğru olduğu düşünülen bir Abdüsselâm portresi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Risâle'de yer alan yazarın: “Abdusselam el-Mühtedî el-Muhammedî der ki” ifadesinden ihtida sonrası isminin Abdüsselâm el-Mühtedî el-Muhammedî, (Endülüs Yahudilerinin eğitimlerinin bir kısmını Arapçanın oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda¹⁸) Arapça metin kaleme alacak kadar bu dile ve İslâmî literatüre aşinalığından ve Risâle'de İbn Ezra'ya yaptığı atfından ve ismini vermediği “Yahudi müfessirler” olarak zikrettiklerinin Endülüs kökenli¹⁹ olmalarından dolayı da Endülüs kökenli bir Seferat Yahudisi olup, ismini saygıyla andığı II. Bayezid zamanında ihtida ettiğini ve söz konusu Risâle'yi kaleme almış olduğunu anlıyoruz.²⁰

Yazarın kendisi dışında kullanabileceğimiz klasik dönem Osmanlı kaynakları ise Âşık Çelebi'nin (ö. 1571) *Meşâ'irü's-Şu'ârâsı*, Gelibolulu Mustafa Âli'nin (ö. 1600) *Künhü'l-Ahbâr*'ı, Kâtip Çelebi'nin (1657) *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Funûn*'u, Evliya Çelebi'nin (ö. 1684) *Seyahatnâmesi* ve Vakfiye kayıtlarıdır.

Âşık Çelebi *Meşâ'ir*'inde şair Basirî'den bahsederken ondan, Defterdâr Abdüsselâm'ın kızının Kazasker Sarı-Gürz'ün oğluyla evlenmesiyle ilgili bir latife nakleder. Buradan, Abdüsselâm'ın Yahudi dönmesi bir Defterdâr olduğu ve bir kızının bulunduğu açık bir biçimde ifade edilir. Aynı yerde Basirî, Abdüsselâm'ın ulemâdan, Sarı-Gürz'ün ise seyfiyeden olduğuna

¹⁸ Müslüman Orta Çağında ileri düzeyde eğitim almak isteyen bir Yahudi gencinin önce Arapça ve İbranice öğrenmesi gerektiğine dair bk. Hatice Doğan, *Maymonides'in Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Gözlem Yayınevi, 2010), s. 19. Arapçanın Endülüs'teki Yahudilerin konuşma dili olmasına dair bk. *a.g.e.*, 18.

¹⁹ Bu müfessirlerin kim oldukları hakkında bk. Fuat Aydın, “Konjonktürün Ürettiği, Yahudi Karşıtı Bir Onaltıncı Yüzyıl Reddiyesi”, 234.

²⁰ Topkapı 1735, 3b/3, 5b/7; Manisa 8061, 2b, 3a; Esad Efendi 222/6/5, 2a; Reşid Efendi 1039/7, 60a, 61b.

atıfta bulunur.²¹ Oysa Abdüsselâm kalemiyeden, Sarı-Gürz ise ulemâdandır. Basirî'nin bu göndermesinin Sambarî'nin aşağıda göreceğimiz üzere Talmud hahamı göndermesi dikkate alındığında, onun Yahudi ulemasından olmasına yönelik olduğu söylenebilir.

Gelibolulu Mustafa Âli ise Abdüsselâm'dan iki yerde, birincisi Yavuz Sultan Selim'in Defterdârları hakkında bilgi verirken ikincisinde ise Sarayburnu'nda Yavuz'un isteği üzerine yaptırılan bir köşk vesilesiyle söz eder. İlkinde onun Yahudi iken İslâm'la müşerref olup, birtakım hizmetler icra ettikten sonra Defterdârlık mertebesine yükseldiğini, çok malı mülkü bulunan (*mâldâr*) ancak hayır yapmayı da çok seven birisi (*ebü'l-ḥayrât*) olup, Küçükçekmece'de imaretinin ve medresesinin bulunduğunu zikreder. İkinci yerde ise, Yavuz'un kendisinden yaptırmasını istediği, Sarayburnu'ndaki Yah köşkünü ziyaretinde çok fazla masraf yapıldığını görüp böyle bir şey istemediğini, "bir muhtasarca gölgelik için ruhsat vermiştim" sözüyle Abdüsselâm'a rahatsızlığını dile getirmiştir. Bunun üzerine Abdüsselâm "el-Abdu ve mâ yemlikuhû kâne li'-mevlâhi" (kulu ve sahip olduğu her şey efendisindir) diyerek, kasrın masraflarını kendi malından yaptığını söyleyince Yavuz Sultan Selim bundan çok memnun olmuş, ne dilerse yerine getirileceğini söylemiştir. O da kurduğu vakıflara yardım olmak üzere İznik-mid'deki (İzmit) Ağaç Denizi'ne (eskiden Kocaeli için kullanılan bir isim) kadar olan yerden birkaç köyün kendisine verilmesini istemiş ve bu dileği de kabul edilmiştir.²²

²¹ "Eğerçi letâ'if vü zarâifi çokdur, amma bu latifesi rengindür ki, Sarı Gürz kazı-asker iken oğluna Yahudiden müselman olmuş Defterdâr 'Abdüsselâm'un kızını alıvirmiş. Bir meclisde bu hâdise mezkûr oldukda ne münasebet ol ehl-i ilm bu sipahi 'aceb bir cihet-i câmia var mı yoğsa mücerred bir vaz'-ı nâsözkâr mıdırılar. Basirî 'Abdüsselâm'un Yahudiliğinden kinayat idüb baştan sarı münâsebiyetidür, dir". Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'ârâ*, haz. Filiz Kılıç (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018), 181. "Basirî" ifadesi, Sarı Gürz'ün sarışınlığına ve Yahudilerin o dönemde sarı sarık sarmalarına bir göndermedir.

²² Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi, *Kitâbu't-Târih-i Künhü'l-Aḥbâr*, haz. Ali Uğur & Mustafa Çuhadar & Ahmet Gül & İbrahim Hakkı Çuhadar (Kayseri: Kayseri Üniversitesi Yayınları, 1971), 2/1187-1188. Bu olayı hem de İsmail Hakkı Uzunçarşılı naklede. Uzunçarşılı padişahın tepkisini, Mustafa Ali'deki gibi harcanan parayla açıklarken Hammer bu tepkiyi, Abdüsselâm'ın kasrı resimlerle süslediğini ve bu resimlerden birinin de II. Mehmed'e ait olduğunu ancak Selim'in büyük dedesini küçükken görüp kendisinin tanıdığına muvafık görmediğinden, hazineyi faydasız yere telef ettiğini söyleyerek Abdüsselâm'ı azarladığını söyler. Ancak buna, Ali Tarihi dışında herhangi bir kaynak da göstermez. Bunlar için bk. Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, haz. Mümin Çevik & Erol Kılıç (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992), 4: 265; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972), 1: 297.

Kâtip Çelebî ise, *Keşfu'z-Zunûn*'unda iki yerde mezkûr Risâle'sini zikrederek yazarının, hidayete erip Müslüman olan Abdüsselâm olduğunu, Tevrat'ı ezbere bildiğini, Sultan Selim zamanında da Defterdârlık yaptığını söyledikten sonra, buna bir camisinin ve vakfının bulunduğunu da ilave eder.²³

Evliya Çelebî, Yahudi iken “müselman” olup, “ilm-i hisâbda lâ-nazîr” oluşu sebebiyle Defterdâr oluşunu; ayrıca İzmit'teki Mimar Sinan yapımı camisini ve Çekmece-i Sağır'ı anlatırken de burada bulunan bir caminin, imaretin²⁴ ve medresenin²⁵ Abdüsselâm Bey'e ait olduğunu zikreder.²⁶

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki 747 no ile kayıtlı on dördüncü Haremeyn Vakfiyesi'inin 409. sayfa ve 278 sıra numarasında 1525 tarihli Abdüsselâm Bey İbn-i Abdulâllâm adına bulunan vakfiyede Çekmece'deki imaret, mescit ve medrese hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Aynı vakfiyenin bir sonraki sayfasında Defterdâr Abdüsselâm Çelebî'ye ait 1532 tarihli bir vakfiye zeyli vardır. Burada Kanuni ile Engürüs/Macaristan ve Budin seferinden döndükten sonra (1526) Çekmece'de medresesinin yanına yaptırdığı bahçeye gömülmeyi vasiyet ettiği yer alır. Savaş sonrası görevinden ayrılmış/azledilmiş ve Çekmece'de ikamet etmiştir. Mezarındaki kitâbede yer alan tarihin 1526 olması, buradaki ikameti sırasında aynı yılda vefat ettiğini ve vasiyetine uygun olarak ilgili yere defnedildiğini gösterir. Hem 1546 tarihli İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri hem de 1943'de A. Refik Şallı ve Ali Sami Yücesoy tarafından hazırlanan vakfiye suretinin tercümesinden Gelibolulu Mustafa Âli'nin söylediği gibi maldâr bir kişi²⁷ ve aynı zamanda Pir Ahmed Çelebi ve Yusuf Şah adında iki

²³ Kâtip Çelebî, *Risâletü'l-Hâdiye* olarak zikrettiği yerde onun içeriğini tanıtmış; el-Hâdiye şeklinde zikrettiği ise yazarın hayatı hakkında söz konusu bilgiyi vermiştir. Kâtip Çelebî, *Keşfu'z-Zunûn*, çev. Rüştü Balcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 2: 731; 4: 1226.

²⁴ Bunun için bk. Sâî Mustafa Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, haz. Hayati Develi, günümüz Türkçesine aktaranlar: Hayati Develi & Semih Rıfat (İstanbul: K Kitaplığı, 2003), 99.

²⁵ Bu medresesinin, Sahn-ı Seman'dan önceki son medrese olan hâriç ellili medrese olduğunu Şeyhî'nin *Zeyl-i Şakâyık, Vekâyiü'l-Füzelâ*'sında Davudzâde Mustafa Efendi'nin hayatından bahsederken 1035'te onun onun buraya müderris olarak gelişinden bahsederken öğreniyoruz (1: 630). Ayrıca bu kitaptan yazarının öldüğü 1732 yılına kadar 36 müderrisin görev yaptığı görülmektedir. Bk. İsim indeksi Abdüsselâm medresesi maddesi.

²⁶ Evliya Çelebî, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebî Seyahatnâmesi*, Robert Dankoff & Seyyit Ali Kahraman & Yücel Doğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları), 1: 321, 392.

²⁷ Bunlar için bk. Semavi Eyice, “Tarihte Küçükçekmece”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6-7 (1978): 57-120. Abdüsselâm'ın vakıflarından ve İstanbul Vakıf

oğlu ve Fatma adında da bir kızının olduğunu öğreniyoruz.²⁸ Vakfiyede yer alan bir kızının olması bilgisi, Âşık Çelebi'nin Basiri'den naklinde yer alan bilgiyi teyit etmiş olur.

Osmanlı kaynakları dışında on yedinci yüzyılda Abdüsselâm Efendi'den söz eden tek kişi, Mısır Yahudi cemaatine mensup mezkûr yüzyılda yaşamış Yoseph ben Isaac Sambari'dir. Emevilerden Osmanlılara kadar İslâm tarihine de yer verdiği Divre Yosef adlı kitabında İstanbul'da bulunan, İsmail dinine geçen ve adını değiştirerek Abdüssâlim Efendi ismini alan bir Talmud hahamından söz eder. Sambari'ye göre Abdüsselâm konumu sebebiyle üzüntü anlarında Yahudilere yardım etmiş ve onlara yönelik sert uygulamaların bir kısmının yürürlüğe konmasına engel olmuştur. Sambari'nin bu ifadesi Abdüsselâm'ın bu şeyleri yapacak bir konumda olduğunu gösterir.²⁹ Ayrıca Yerasimos, onun sahip olduğu malların önemli bir kısmının Yahudi mahallelerinde bulunmasını, Yahudilikteki Hazak uygulamasıyla Yahudileri desteklemek amacıyla yapılmış olan alışverişler olarak yorumlar.³⁰

Buraya kadar zikrettiğimiz kaynakların verdiği bilgilerden Abdüsselâm'ın; Tevrat'ı ezbere bilen Sefarat kökenli bir Yahudi hahamı olup, II. Bayezid zamanında ihtida etmiş ve Abdüsselâm el-Mühtedî el-Muhammedî ismini almıştır. Ancak zamanla bürokrasideki makamı yükseldikçe bu isim Abdüsselâm Bey/Efendi/Çelebi'ye³¹ dönüşmüştür. Farklı kademelerde çalışarak, hisâbdaki benzersiz yeteneğinden dolayı Sultan Selim zamanında Defterdârlığa kadar yükselmiştir. İki oğlu ve bir kızı vardır. Kızını Kazasker Sarı-Gürz'ün oğluyla evlendirmiştir. Yavuz

Tahrir Deflerinden özellikle 98. dipnotta verdiği bilgiler. Burada onun İstanbul'da Hoca Hayreddin Mahallesi'nde, Alacahamam Mahallesi'nde, Mahmut Paşa'da; İznik-mid'in yanı sıra Tire'de, Nazilli'de, Yenice Foça'da Belgrad'ta, Tırnova'da; Silistire'de; Silivri'de, Tekirdağ'da; Hafsa'da, Nazilli'de, Tire'de hanları, hamamları, dükkanları, köyleri, bezirhanesi vs. olduğu bilgisine yer verilir. Eyice, "Tarihte Küçükçekmece", 98. dipnot.

²⁸ Semavi Eyice, "Tarihte Küçükçekmece", 6-7, 89-92.

²⁹ Adang, "Guided to Islam by the Torah", 57.

³⁰ Nakleden Dilek Akyalçın, *The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520* (Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 60.

³¹ Osmanlı döneminde Bey, Çelebi ve Efendi sıfatlarının üst düzey seçkinler için kullanıldığına dair bk. Orhan F. Köprülü, "Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 6: 11-12; Mehmet İpşirli, "Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8: 259; Orhan F. Köprülü, "Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 455-456.

Selim sonrasında Kanuni'nin Baş Defterdârı olarak çalışmış ve onunla gittiği 1526/7 yılında Engürüs/Macaristan ve Budin seferinden (Mohaç Meydan muharebesinden) dönüşte 1526/7 görevinden ayrılmış/azledilmiş ve Çekmece'deki ikameti sırasında aynı tarihte³² vefat etmiş ve buradaki imaret, cami ve medreseden oluşan külliyesinde yaptırdığı/yaptırılan mezarına defnedilmiştir. İstanbul'un farklı semtlerinde, Çekmece-i Sağır'de, İzmit dâhil olmak üzere İstanbul dışında, Balkanlarda çok sayıda vakfı ve emlakı olup, dönemin sadrazamlarıyla rekabet edecek bir zenginliğe sahip biridir.

16.-17. yüzyıldaki kaynakların çizdikleri bu portreden farklılık gösteren 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıla ait iki ayrı kayıt vardır. Bunlardan biri Abdüsselâm Bey'in bugün Küçükçekmece'deki imaretinde bulunan çeşmesinin, muhtemelen 1795/96 yılında yapılan tamir kitabesinde tamiratı yaptıran hakkında bilgi veren şu şatırlardır:

“Siddîk ve Eşrefzâde soyundan, Eski Sadrazam Pîr Paşa'nın neslinden
hem de Abdüsselâm sülalesinden Seyyid Aziz Bey”.

İkincisi ise Mehmed Süreyya'nın Sicill-i Osmanî'deki ifadesidir:

Abdüsselâm Çelebi (Seyyid) Abdullâlâm'ın oğludur. Mısır fethinden sonra İstanbul'a getirilerek hesap işlerinde çalışmış ve Başdefterdâr [1526]³³ makamına yükselmiş; 932'de (1526) ayrılmış Küçükçekmece'de otururken vefat etmiştir. Orada inşa eylediği medrese ve imaretinde medfûndur. Hasköy'de bir camii ve Küçükpazar'da bir mektebi vardır. Siyakat yazısının kurallarını değiştirmiş hünerli bir zattır.³⁴

İhsanoğlu ise, Defterdâr Abdüsselâm ile el-Hâdiye yazarının iki farklı kişi olduğunu söyler. Bunlardan birincisi Müslüman kökenlidir. Yavuz'un Mısır seferinden dönerken oradan getirilmiştir ve çok sayıda vakfı

³² Mezar taşında şu ibare ve tarih yer alır

شیح ادوب ملکر ابدر دعا و تاریخ
عبد السلامه اولسون دار السلام مسکن
سنة ۹۳۳

Şeyh edib melekler ider du 'â ve târîh
'Abdüsselâm'ına olsun dâru's-selâm mesken
sene 933/1526-27

³³ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1/139.

³⁴ Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, 1/139.

bulunmaktadır. Risâle'nin yazarı olan ikincisi ise Sefarat Yahudisi olup ihtida ederek II. Bayezid ve I. Selim'e hizmet etmiştir. Bu Sefarat Yahudisinin de tıp ve astronomi hususunda uzman, tıbbâ dair kitapları³⁵ olan ve ihtida sonrasında Hoca İlyas el-Yehûdî olarak tanınan İlyas b. İbrahim/Abram olduğunu ifade etmektedir.³⁶

Son iki kaynak ve İhsanoğlu, Defterdâr ve zengin vakıflar sahibi olan Abdüsselâm'ın Mısırlı oluşu; ilk ikisi yani kitabe ve Süreyya ise, onun seyyid oluşu hususunda hem fikirdir.³⁷ On sekizinci yüzyıla kadar Defterdâr Abdüsselâm'dan bahseden herkes onun Yahudilikten ihtida eden birisi olduğunu zikrederken torunlarından olan Seyyid Aziz Bey, Ağlar'ın dediği gibi dedesinin, dolayısıyla da kendisinin Yahudi geçmişini gizlemek istemiş ve ona seyyidlik atfetmiş olabilir. Hem şimdiye kadar Abdüsselâm'ın kendisinden söz eden yukarıda zikrettiğimiz kaynakların hiçbiri hem de türbesindeki orijinal halini muhafaza eden kitabede onun seyyidliğini çağrıştıran hiçbir şey olmadığından Süreyya'nın Abdüsselâm'ın bu özelliğine dair tek kaynağı söz konusu çeşme tamir kitabesi gibi görünüyor.³⁸ İhsanoğlu'nun Abdüsselâm için Müslüman köken teklifi, mezkûr klasik dönem Osmanlı kaynakları onun iddiasının aksini söylediğinden kabul edilebilir bir temele sahip değildir. Keza el-Hâdiye'nin

³⁵ Micennetü't-Tâûn ve'l-Vebâ isimli kitabı İstanbul'da vukuu bulan veba üzerine II. Beyazid'in isteği üzerine hazırlanmış ve Hafız Hasan Efendi/Körükzâde-Gevrekzâde tarafından genişletilerek Gâyetü'l-Menâ'l-Menâ fî Tedbiri'l-Merzâ adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca Risâle fî Âleti'l-Dâbid ve'l-'Ameli bihâ ismiyle astronomiyle alakalı da bir kitabı vardır. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen (Meral Yayınevi, t.y.), 3: 212. Risâle yazarının söz konusu Yahudi tabip olduğuna dair bk. Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 137.

³⁶ Şaban Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism: Conversion and Religious Polemics in the Late Fifteenth-Century Ottoman Empire* (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 48'den naklen Ekmeleddin İhsanoğlu, *Büyük Cihad'dan Frenk Fodulluğuna* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 89.

³⁷ Buradaki bilgileri esas alan Semavi Eyice de onun 1517 yılında Sultan I. Selim tarafından Mısır'dan getirildiğini söyler; dipnotta da İsmail Hami Danişmend'in Musevilikten dönme olduğunu söylediğini nakleder. Ancak Başdefdârlardan söz ederken Danişmend, hem Yahudi hem de Mısırlı olduğunu zikreder ve Mısırlı oluşunu kabul eder görünür. Bk. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971), 5/448.

³⁸ Abdüsselâm'ın imareti, çeşmesi ve türbesine dair metin kaleme alanlar da anlaşılın hem çeşmedeki kitabeye hem de muhtemelen bundan yararlanarak Sicill-i Osmani'deki maddeyi kaleme alan Mehmed Süreyya'ya dayanmaktadırlar. Abdüsselâm'ın kökeni hakkında seyyidlik ve mısırlılığı kabul edenler için bk. Eyice, "Tarihte Küçükçekmece", yukarıda zikredilen yerler; Murat Karatekin, "İstanbul-Küçükçekmece Abdüsselâm Çeşmeleri", *Turkish Studies* 13/26 (Fall 2018): 272-273.

yazarının ihtida ederek Abdüsselâm ismini almış, II. Bayezid ve I. Selim zamanında yaşamış olan İlyas b. İbrahim el-Yehûdî (Eliahu ben Avraham)³⁹ olduğu iddiası da, hem Âşık Çelebi'nin ulema göndermesi hem de Sambari'nin Abdüsselâm'ın Talmud hahamı oluşu üzerindeki vurgusu dikkate alındığında ikna edici gerekçelere dayanmamaktadır. Çünkü ihtida sonrası hayatında, Endülüs kökenli Yahudi doktorlar gibi, mesleğiyle ilgili bir işte değil de Defterdâr olarak çalışması da böyle bir birikiminin/geçmişinin olmadığını gösterir.

Sonuç olarak Selim ve Süleyman döneminde Defterdârlık ve Süleyman zamanında Başdefdârlık yapan Abdüsselâm Bey/Çelebi/Efendi köken itibarıyla Yahudi olup ihtida etmiş ve yukarıda zikredilen bütün vakıf ve emlakın da sahibidir. Kâtip Çelebi'nin el-Hâdiye'nin yazarının defteri⁴⁰ olan Abdüsselâm olduğunu söylemesi de, İhsanoğlu'nun iddiasının aksine, bunların iki ayrı şahıs değil tek bir şahıs olduklarını gösterir.

Abdüsselâm'ın ihtida öncesi hayatı hakkında, sonrasında ilgili olarak sahip olduklarımız kadar bile bir bilgiye sahip değiliz. Ancak yine de şunlar söylenebilir. Arapçanın eğitimlerinin bir parçasını oluşturduğu İspanya'da, iyi bir eğitim almıştır. "Metnin literal anlaşılması mümkün ise, mecazi olarak anlaşılması" kaidesine; tevatür, kıyas, tenakuz, burhan ve delil gibi İslâmî kavramlara⁴¹ ve kültüre aşinalığı da bu eğitimin bir sonucudur. Sambari'nin "Talmud hahamı" ifadesi ve Tevrat'tan, muhtemelen ezberden yaptığı nakillerin, İbranice metne uygun (aşağıda göreceğimiz üzere Zekeriya'nın Yeremya ile karıştırıldığı bir yer hâric) olması ve Talmud'a yönelik atıfları da Endülüs'te iyi bir Tevrat ve Talmud eğitimi aldığını gösterir.

4) İhtida Zamanı ve Gerekçesi

Abdüsselâm'ın Yahudi ve mühtedi kimliği üzerindeki tereddütler kalkınca şimdi ihtida ettiği zamanı ve gerekçesini ele alabiliriz. el-Hâdiye'nin en eski tarihli nüshası Topkapı Saray Müzesi III. Ahmed Kütüphanesi'nde 1735 no ile kayıtlıdır. Kapak sayfasında yazılış (tahriren) tarihi olarak 19 Cemâziyelâhir 902 / 22 Şubat 1497 zikredilmektedir. Her ne kadar Ağlar, kapak sayfasındaki tahriren ifadesinden hareketle bu nüshanın

³⁹ İlyas b. Abram hakkında bk. Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, 3/212.

⁴⁰ Ağlar sehven, bu defteri sıfatının el-Hâdiye'de yer aldığını ve İhsanoğlu'nun bunu görmezden geldiğini söyler: "İhsanoğlu ends up disregarding Abd al-Salam's introduction of himself as a defteri in Hâdiya". Ağlar, Jewish Converts Refute Judaism, 49.

⁴¹ Ağlar, Jewish Converts Refute Judaism, 63.

müellif hattı/nüshası olduğunu söylese de⁴² bu doğru gözükmemektedir. Nüshanın yazı tarzı dikkate alındığında, müellif nüshası olmayıp, müellif tarafından verilen nüshadan sanat kaygısı taşıyarak bir hattat tarafından padişah için yeniden istinsah edilmiş olması muhtemeldir, hatta neredeyse kesindir. Bundan dolayı da kapaktaki *tahriren* ifadesini telif edilme değil de istinsah anlamında kabul etmek doğru olacaktır. O zaman ihtidasının söz konusu istinsah tarihinden her halükârda daha eski olması gerekir. Ancak bunun ne kadar süre öncesine tekâbül ettiğini söylemek mümkün değildir. Metnin telif ve yeniden istinsah edilip padişaha teslimi arasında, doğal olarak çok az bir sürenin geçtiğini kabul edersek ihtidanın en azından 1496 ile 1497 arasında bir tarihte vukuu bulduğu kabul edilebilir.

Ancak yukarıda söylendiği gibi, eğer Arapça⁴³ ve İslâmi bilgisi, İspanya kökenli bir Sefarat Yahudisi olmasından kaynaklanmıyorsa o zaman ihtida etmesinden sonra kitap yazacak kadar Arapça bilgisine, İslâm kültürü⁴⁴ ve kavramlarına aşina olmasını sağlayacak bir eğitim sürecini gerektirecek bir zamanın geçmiş olması gerekir. Bu da ihtida sürecinden metnin yazılması anına kadar, birkaç yıl belki de daha fazla bir süreyi gerektirir.

Abdüsselâm'ın ihtida gerekçesine bakmadan önce onun da bir parçasını oluşturduğu İstanbul/Osmanlı Yahudi toplumunun tarihini kısaca zikretmek yerinde olacaktır. Osmanlılar İstanbul'u fethettiklerinde burada bir Yahudi cemaati bulunmaktaydı. Bunlar Aşkanezim olarak adlandırılan Yahudilerdir. On beşinci yüzyılda bunlara Almanya'dan kovulan diğer Aşkenazim de eklendi.⁴⁵ Fatih İstanbul'u hem kültürel hem de ekonomik olarak canlandırmak istediğinden Balkanlar'dan ve Anadolu'dan Rumca konuştukları için Romaniot olarak adlandırılan Yahudileri de sürgün yoluyla İstanbul'a getirtti.⁴⁶ 1492'den itibaren ise, önce İspanya'nın ve daha sonra Portekiz'in Yahudileri ülkelerinden çıkartmaya yönelik kararlarının bir sonucu olarak peyderpey İberyaya Yarımadası'ndan Yahudiler gelmeye başladı. Gelenlerin sayıları başlangıçta

⁴² Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism*, 44.

⁴³ Arapça konuşan Yahudiler (Mizrahim) daha sonra Osmanlı'nın Doğu Müslüman bölgelerin hâkim olmaya başlamasıyla İstanbul'da bulunmaya başlamışlardır. Ancak bunlar ancak on altıncı yüzyılın ilk yarısından itibaren olmuştur.

⁴⁴ Allah'ın kalbine âlim ve müteallim olmayana buğzu attığını söylemesi, bu konuyla alakalı hadise bir göndermedir.

⁴⁵ Minna Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati (1453-1566)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 49

⁴⁶ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati (1453-1566)*, 45-46

(ilk grup 1492 yazının sonunda İstanbul'a geldi⁴⁷) az olmasına⁴⁸ rağmen on altıncı yüzyıldan itibaren gittikçe artmış; bunun sonucu olarak da İstanbul ve Osmanlı coğrafyasındaki Yahudiler en önemli gayr-i müslim cemaat haline gelmiştir.⁴⁹

Yahudi oranının Osmanlı coğrafyası ve İstanbul'da artmış olmasına ve zaman zaman Yahudilerin kamusal hayattaki yaşamlarını etkileyecek, bazıları uygulanmış bazıları ise uygulanmamış kararlar alınmış olmasına rağmen Yahudilerin, devlet baskısıyla din değiştirerek Müslüman olmaya zorlandıklarına dair elimizdeki tek kaynak Eliyahu Kapsali'nin (1488-1555) *Seder Eliyahu Zuta* adlı eseridir. Kapsali bu eserinde, Selim'in, babası tarafından kapatılan sinagogları açtığını ve zorla Müslüman yapılanların da tekrar eski dinlerine dönmelerine izin verdiğini zikreder.⁵⁰ Ancak Kapsali'nin bu metnine atıfta bulunanlardan hiçbiri⁵¹ onun dışında, sinagogların kapatılması ve zorla din değiştirmeye yönelik vakaları destekleyen herhangi bir veri bulunduğunu söylememektedir.⁵²

İstanbul'da Yahudi nüfusunun daha henüz kamusal ve entelektüel alanda, on altıncı yüzyılda olduğu gibi Ebû Abdüddeyyan ve Taşköprizâde'nin Reddiye kaleme almalarını sağlayacak seviyede bir ortamın oluşmadığını ve devlet zoruyla din değiştirmenin de bir olgu olarak açık bir biçimde var olmadığını gördükten sonra Abdüsselâm'ın din değiştirme gerekçesine kendi anlatısı bağlamında bakabiliriz.

⁴⁷ Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati (1453-1566)*, 47.

⁴⁸ 1492 sonrasında İnalçık 12.000 Yahudi ailesiyle yaklaşık 60.000; Veinstein 40.000, Shaw 36.000 Yahudinin 15. yüzyıl sonunda İstanbul'a geldiğini söylerler. Ancak Yerasimos 16. yüzyıl dokümanlarına dayanarak yalnızca İspanya ve Portekiz'den 900 ailenin geldiğini söyler. Akyalçın, *The Jewish Communities*, 15-16. Ayrıca Rozen, *İstanbul Yahudi Cemaati (1453-1566)*, 52-56. Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism*, 10.

⁴⁹ Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism*, 7, 10. Akyıldız, *The Jewish Communities*, 1.

⁵⁰ Nuh Arslantaş, *Yahudiler ve Türkler, Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta, İsimli Kronoği Bağlamında Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 109; Charles Berli, "Osmanlı Devleti [Hakkında Yazılmış] XVI. Asra Ait İbrance Bir Kronik: Eliyahu Kapsali'nin Seder Eliyahu Zuta'sı ve Verdiği Mesaj", çev. Nuh Arslantaş, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), dipnot 112; Mark Alan Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Feriburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980), 29; Ağlar, *Jewish Converts Refute Judaism*, 34-35.

⁵¹ Yalnızca Akyalçın, Kapsali'nin ifadesini yalanlayan ya da destekleyen herhangi bir belge bulunmadığından, kelimesi kelimesine doğru olmamak şartıyla dikkate alınması gerektiğini söyler. Akyalçın, *The Jewish Communities*, 17.

⁵² Arye Shmuelevitz, *The Jewish of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries, Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responso*, (Leiden: E. J. Brill, 1984), 29.

Abdüsselâm Müslüman oluşunu Allah'ın ezeli takdirine bağlar. Ancak bu birdenbire olmamıştır. Bu takdirin yönlendirmesiyle Tevrat'ı dikkatli bir şekilde yeniden okumuştur. Onda yapılan değişikliklere rağmen Tevrat'ın Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabulünü gerektirdiğini ve ancak onu kabul etmekle Yahudi olunacağını anlamıştır. Bu yüzden de, Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul etmemenin Musa'yı kabul etmemek anlamına geldiğini, Hz. Peygamber'i inkâr emenin ise Musa'yı inkâr anlamına geldiğini söyler.

Buradaki anlatılarından beşeri anlamda herhangi bir müdahale, yönlendirme olmaksızın ilahi iradenin yol göstermesi ve kendi arayışı sonunda Müslüman olduğunu anlasak da, “Eğer Müslüman olmazsan, es-Sultan İbnü's-Sultan, Sultan Beyâzid Han'ın (dini teyid etsin diye Allah onu desteklesin ve kâfirler ve mühlidlerle savaşması için devletini ebedi kılsın) kılıcından kurtulamazsın” ifadesini söz konusu ilahi takdir anlatısıyla birleştirdiğimizde, bu takdirin sultandan gelen bir yönlendirme/bir tehdit şeklinde tezahür ettiğini de anlayabiliriz. Ancak Abdüsselâm bu yönlendirmeyi Tevrat'ı dikkatli bir şekilde gözden geçirmenin bir vesilesi kılmış ve bunun sonucunda da Yahudi olmanın, Musa'ya inanmanın Hz. Peygamber'in son peygamber olduğuna inanmanın kendince kanıtlarını/işaretlerini bulmuş gözükmektedir.

5) Risâle'nin Yazılma Gerekçesi

Risâle'nin yazılma gerekçesine gelince, yukarıda zikredilen Bayezid'in yönlendirmesi hem İslâm'ı seçişi hem de Risâle'yi kaleme almasının bir gerekçesi olarak kabul edilebilir. Ancak Abdüsselâm buna başka bir gerekçe daha ilave eder: Bu da sultanın lütfuna nail olmak ve böylece onun hizmetine girmektir: “Bu delilleri aşâğılık fırkaya karşı ileri sürmek/aşâğılık fırkayı geçersiz kılmak amacıyla topladığımda, onun her şeyi kuşatan inayetini/lüfunu en büyük oranda kazanmaya çalışarak onun seçkin ismine hitap ederek, bu metni onun hizmetine girmenin bir vasıtası olarak kullandım.”

Dolayısıyla Risâle'nin hem sultanın isteğini yerine getirmek hem de onun hizmetine girmenin bir vesilesi olarak kaleme alınmış olduğu söylenebilir.

6) Risâle'nin İçeriği

Yahudilerle yapılan (muhtemelen muhayyel) karşılıklı bir münazara: “eğer derseler, deriz ki” biçiminde kaleme alınmış olan Risâle bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında, mühtedilerin kaleme aldıkları

reddiye metinlerinin genel örüntüsüne uygun olarak ihtida sürecini ve gerekçesini ve bir anlamda Risâle'nin yazılış sebebini zikreder.

Birinci bölümde, Abdüsselâm Yahudiler tarafından Hz. Musa'nın dininin ebedi olduğunu, dolayısıyla Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul edemeyeceklerini kanıtlamak maksadıyla ileri sürdükleri delillerini geçersiz kılmaya çalışır. Onların Tevrat'taki "İsrail kavmi, Sept'i, zamanlarında ebedi bir ahd olarak korurlar" ifadesinin Sept'in ebedi oluşunu, onun da Musa'nın dininin ebedi oluşuna bir delil olduğunu, bu yüzden de Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul etmedikleri" şeklindeki iddialarını mezkûr "ebedilik" kelimesinin 'vaid' kelimesiyle kayıtlandığını ve değişmemeyi/sonsuzluğu değil belli bir zaman için geçerli olma anlamına geldiği ortaya koyar.

Kur'an'ın getirdiği emirlerin Tevrat'ın bazı emirlerine zıt olduğu, bunun da Allah'ın önceki emirden pişman olup yeni bir emir verdiği anlamına geleceği, oysa Allah'a böyle bir şeyin yakışmayacağı iddiasına ise, Allah'ın her şeyi bildiği için bunu bir pişmanlık sonucu değil, doktorun hastanın durumundaki değişmeye uygun olarak ona yapması/yapmamasına dair sözlerine benzediğini söyler.

"Yeni bir peygamber geldiğinde ve başka bir tanrıya ibadete davet ettiğinde onun kabul edilmemesi, hatta öldürülmesi gerektiğine dair" Tevrat ifadesine dayandırdıkları Hz. Peygamber'i kabul etmeme gerekçelerini ise, Yahudilerin buradaki 'başka bir ilah'a ibadete çağırma yaşağını başka bir ibadet şekline çağırma olarak yanlış anladıklarını söyleyerek geçersiz kılmaya çalışır.

"Bir peygamberin mucize getirmesi gerektiği; ancak Hz. Peygamber'in getirdiği ve mucize olduğu söylenen Kur'an'ın belagat ve fesahatine muadil geçmişte metinlerin olduğu, ancak bunların yazarlarının peygamberlik iddia etmedikleri; hatta mucize getirse bile Allah'ın sesini Musa'nın zamanında duydukları gibi duymadıkça ona inanmayacakları" iddialarını ise, Yahudilerin Tevrat'ta Allah'ın sözünü duymak istemelerine dair ifadelerini ortaya koyarak Allah'ın sesini duyma iddialarında samimi olmadıklarını gösterir.

"Tevrat'ta 'Allah'ın size emrettiğim şeye bir şey ilave etmeyin ve ondan bir şey çıkarmayın' emri yer alır. Kur'an'ın emirlerini bazıları Tevrat'ınkine muhalif olduğundan eğer biz onu kabul edersek Allah'ın emirlerine bir şeyler eklemiş ve ondan bir şeyler çıkarmış oluruz" iddialarına ise, Harun, Yeremya, Mesya (Matatthias) peygamberlerin dinî uygulamalara yaptıkları ilaveleri zikreder. Keza "Musa öldüğünde Tevrat'ın Yakup oğullarına miras kalmıştır. Bu yüzden de biz ondan

başkasına itaat edemeyiz” iddialarını, Yakub’un oğullarının Tevrat emirleri dışındakilere itaatinin caiz olmadığı anlamına gelmeyeceğini söyler.⁵³

Yahudilerin kendisini değiştirdikten sonra bile Tevrat’tan ibarelerle Hz. Muhammed’in (as) nübüvvetini ispat etmeyi amaçlayan ikinci bölümde, onun geleceğinin işaretlerinin Tevrat’ta bulunduğunu göstermek maksadıyla beş ifadeyi iktibas eder ve bunlarla kastedilenin Hz. Peygamber olduğunu göstermeye çalışır. “Kardeşlerinden senin gibi bir peygamber görevlendireceğim ve sözlerimi onun ağzına koyacağım ve bu peygamber, onlara emrettiğim bütün sözleri onlara söyleyecek. Bu peygamberin benim adımla söylediği sözleri işitmeyen kimseye gelince, ben onun peşinde olacağım.” Bu kardeşlerinden maksadın İsmail oğulları olduğunu ve Hz. Peygamber’den başka da şimdiye kadar onlardan bir peygamberin gelmediğini; “senin benzerinden” maksadın onun gibi bir kitap sahibi olması; “sözlerimi ağzına koyacağım”dan maksadın ise kendisine kitap verilen bir kişi olacağı anlamına geldiğini, Yahudilerin zannettikleri gibi burada kendisinden söz edilenin Yuşa b. Nun olmadığı çünkü ona müstakil bir kitap verilmediğini söyler. İkinci delil olarak Tevrat’taki “İsrail’de Musa gibi Allah’ın kendisiyle yüz yüze görüştüğü bir peygamber çıkmadı” ifadesini ele alır; bundan gelecek olan peygamberin İsrail dışında olması gerektiği sonucunu çıkartır. Yahudilerin bunun Bel’am b. Bâurâ olduğu iddialarını ise onun Musa gibi olmadığını, bir veli olduğu ancak nihai olarak kâfir biri olarak öldüğünü söyleyerek, geri kalan tek kişinin ise Hz. Peygamber olduğunu belirterek bu iddiayı çürütmeye çalışır. Üçüncü delil olarak “Allah’ın kudreti Sina Dağı’ndan geldi; Sâir Dağı’ndan doğdu; Fâran Dağı’ndan yükseldi ve Kudüs’te verildi” şeklindeki Tevrat ifadesini iktibas eder. Buradaki Sina’nın Hz. Musa’ya, Sâir’in Hz. İsa’ya ve Faran’ın Hicaz dağlarından olduğu ve onun sahibinin İsmail olduğunu söyleyerek buranın da Hz. Muhammed’in peygamberliğine işaret olduğunu gösterir. “Yakub, çocuklarına haber verdi ve dedi ki: Toplanın size ahir zamanda olacak bazı şeyleri haber vereyim. Kendisinde ve kendisi için milletlerin toplanacağı kimse (Şilo) gelinceye kadar, Yahudiler arasından hâkim ve bacakları arasından râsim kalkmayacaktır”. Buradaki Hâkim’den maksadın Musa, Râsim’den maksadın İsa, milletlerin etrafında toplanacakları kişiden maksadın ise Hz. Peygamber olduğunu gösterir. Son olarak ise, Yahudilerin harflerin sahip oldukları sayısal değerleri hesaplayarak bundan gelecekle alakalı sonuçlar çıkardıklarını zikredip buna dair örnekler verdikten sonra Allah’ın Hz. İsmail’e söylediği onun mübarek kılacağı ve çoğaltacağı

⁵³ Topkapı 1735, 6b-21b.

vaadinde kullandığı *bimad mad/bimo 'ed mo 'ed* kelimesinin harf değerinin 92 olduğunu ve bunun da Hz. Peygamber'in ismine denk geldiğini -ayrıca İsmail'in çocuklarını çoğaltılmasının başka kimsede gerçekleşmemiş olduğunu- söyleyerek bu iddialara cevaplar vermeye çalışır.⁵⁴

Üçüncü bölümde ise Tevrat'taki kelimelerin değiştirildiğini ve ona sonradan ilaveler yapıldığını göstermek maksadıyla üç metin iktibas eder. Bunlardan birincisi: "İbrahim bölgedeki bilâd-i Şaham (Şekem) ülkesinden More çölüne doğru yürüdü ve Kenanlılar bu bölgedeydi" ifadesidir. Bunun tarihsel anlamda mümkün olmadığı, çünkü Tevrat'ta Musa zamanında burada Kenanlıların bulunduğu ve Tanrı'nın Musa'ya kendisinin değil de Yeşu'nun Kenanlıları yerlerinden çıkartacağı söylenmektedir. Bu da Kenanlıların daha önce yerlerinden ayrılmadıklarını gösterir. İkinci olarak "Musâ Nevo Dağı'na çıktı ve orada öldü ve oraya gömüldü. İsrailoğulları Musa'ya (as) üç gün ağladı" ifadesini alıntılar. Buradaki anlatının geçmiş kalıbıyla verildiğini, Musa'nın zamanında verilmiş olan Tevrat'ta bu kalıbın kullanılmayacağını, bu yüzden de söz konusu ifadenin Musa sonrasında metne dâhil edildiğinin bir işareti olduğunu söyler. Bu değiştirilmeye bir diğer örnek olmak üzere de, "Hiç kimse onun, yani Musa'nın (as) mezarını bugüne kadar bilmedi" ifadesini alıntılar ve "mezarını bugüne kadar kimse bilmedi" ifadesinden onun Musa'nın vefatından sonra metne dâhil edildiğinin açık olduğunu söyler. Yahudi müfessirler de bunun metne sonradan dâhil edildiğini kabul ederler ve dâhil edenin Yuşa ya da Ezra olabileceğini ileri sürerler. Bunun kabulünün Tevrat'ın değiştirildiğinin kabulü olduğunu söyler. Yahudilerin Tevrat'ın değiştirildiğini kabul ettiklerine dair başka bir örnek olmak üzere Talmud'da Ptolemaious'un Tevrat'ı çevirtmek istediğinde bunun bazı hükümleri kabul etmeyeceğinden korkan yetmiş iki mütercimnin metni değiştirdikleri şeklindeki anlatıyı verir. Buradan da söz konusu değişikliklerin Yahudiler tarafından da kabul edildiği, dolayısıyla da artık Tevrat'a güvenmenin mümkün olmadığı sonucunu çıkarır.⁵⁵

7) Risâle'nin Kaynakları ve Reddiye Literatüründeki Yeri

Risâletü'l-Hâdiye'nin kaynakları dediğimizde bundan iki şey anlaşılabilir. Birincisi Yahudilikle alakalı olarak kullandıkları; ikincisi ise, kendisinin de bir parçasını oluşturduğu İslâm reddiye geleneğidir.

⁵⁴ Topkapı 1735, 21b-32a.

⁵⁵ Topkapı 1735, 32a-37a.

Yahudi kaynaklarıyla alakalı baş müracaat eseri Tanah'tır.⁵⁶ Bunlar içinde özellikle Tevrat'ın beş kitabının Yaratılış (23), Çıkış (12), Çölde Sayım (1), Levililer, Tesniye (11) bölümlerinden doğrudan alıntılar yapar. Bunu yaparken herhangi bir kitap adı vermeksizin genel olarak Tevrat'tan şeklinde iktibasta bulunur. Tevrat dışında ise bir kez Yeremya ismini vermektedir (ancak gönderme yaptığı konu başka bir kitapta, Zekeriya'da bulunmaktadır). Tevrat'tan yapılan alıntılarının hepsi, Kutsal Kitap'ta karşılığı bulunan metinlerdir. Verilen/alıntılanan metinlerin bir kısmı birkaç Tevrat pasuğunda yayılmış olarak bulunurken⁵⁷ diğerleri ise aynı şekilde yapılmış, nispeten kısa cümleler şeklindeki alıntılardır.⁵⁸ Ancak bunlarda da birtakım küçük noksanlıklar söz konusudur. Çoğu itibariyle Kitab-ı Mukaddes'te metin/anlam olarak bulunan ancak her zaman "tırnak içine alınacak kadar kes yapıştır türünden" aynı olmayan her iki atıf şekli göz önünde bulundurulduğunda Abdüsselâm'ın önünde bulunan bir Tevrat metninden ziyade hafızasından bunları naklettiğini söylemek makul bir ifade olabilir.

Yahudi uygulamalarına yönelik eleştirilerinde herhangi bir metne atıfta bulunmazken Süleyman'ın ilave ettiği bir emir olarak *Eruv/Eruvin*'e (el-Arubeyn) işaret etmektedir. Bu aynı zamanda Talmud'da bulunan Şabat/Shabbat kitabına ilave olan *Eruvin* adlı bir kitabın da adıdır. Abdüsselâm, bu emri Süleyman'ın koyduğundan söz eder. Bunun böyle olduğu adı geçen kitapta "Süleyman eruv emirlerini kurumsallaştırdığı zaman" şeklinde yer alır.⁵⁹

Üçüncü kısımda bölüm zikretmeksizin, Tevrat'ın değiştirilmesi bağlamında Tevrat'ın önemli tefsirlerinden olmak üzere, Talmud'a iki kez gönderme yapar. Mağribî de Talmud'u haramlar/yasaklar bağlamında ele alır, ancak⁶⁰ Abdüsselâm onu farklı bir bağlamda, Tevrat'ın değiştirilmesi

⁵⁶ TaNaH kelimesi, Yahudi literatüründe üç bölümden (Tevrat, Neviim, Ketuvim) oluşan Yahudi kutsal kitabının her bölümünün baş harfinin alınmasından oluşturulmuş yapay bir isimdir. Bu, Yahudilikte farklı alanlardaki çok yaygın bir adlandırma şeklidir. Mesela Rabbi Musa b. Meymun daha çok Rambam olarak bilinir. Normalde Tanah olması gerekirken İbranicede k harfi sonda geldiğinde kh/h okunduğu için, Tanah şeklinde yazılır. Bunlar hakkında bk. Fuat Aydın, *Yahudilik, Tarih-İnanç-İbadet-Kültür*, 3. Bs. (İstanbul: Mahya Yayınları, 2018), 97-102.

⁵⁷ Bunlara örnek olmak üzere metinler şunlar zikredilebilir: Çıkış 21:1-6; Levililer 25:8-12; Tesniye 13:1-5; Tesniye 5:22-24.

⁵⁸ Birebir alıntılara örnek olmak üzere şu metinler zikredilebilir: Çıkış 31:16; Sayılar 23:19; Tesniye 33:4.

⁵⁹ Şabbat 14b.

⁶⁰ Mağribî, *Bir Rüyanın İzinde*, 109, 115.

bağlamında kullanır. Abdüsselâm, Mısır Ptolemious Hanedanlığı zamanında Tevrat'ın Yunancaya çevrilmesi sırasında yapılan değişiklik ekseninde Talmud'u ele almaktadır. Gemara'da kral Ptolemy'nin yetmiş Yahudi bilgesini Tevrat'ı Grekçeye tercüme için görevlendirmesinde, ortaya çıkan tercümenin ilahi bir yönlendirmenin sonucu olduğu anlatılırken: “Onlar yalnızca bütün metni doğru bir şekilde çevirmedi, aynı zamanda hepsi çevrilen metinde aynı türden değişiklikleri de yaptılar”⁶¹ denilir. Bu tam da Abdüsselâm'ın Yahudi ulemasının çeviride yaptıklarını, kendine has ifadesiyle söylediği şeydir: “Bu kralın inkâr ettiği kelimelerden istediklerini değiştirdiler.”⁶²

(Yeremya'dan yaptığı atıf dışında) Tevrat'tan yaptığı alıntılar ve Talmud'a kendi ifadeleriyle yaptığı göndermeleri doğru olan Abdüsselâm'ın peygamber Mattathias'ın Hanuka⁶³ bayramını belirlediğine dair ifadesindeki “peygamber” sıfatı hem Yahudi hem de İslâmi gelenek açısından doğru gibi gözükmemektedir. Ancak Yahudi literatürüne aşinalığı oldukça ileri düzeyde olan Abdüsselâm'ın bu ifadesini bütünüyle yanlış olarak görmek yerine, Makkabiler kitaplarında onların kendileri hakkında Tanrı tarafından ilahi bir görevle görevlendirildiklerini düşündüklerini biliyor olmasından kaynaklandığını düşünmek daha doğru bir yaklaşım olabilir.⁶⁴

İkinci tür kaynaklara gelince Abdüsselâm, Risâle'sinde kendisinden önce yazılmış ve benzeri konuları ele alan kitaplara herhangi bir aşinalığı bulunduğu ya da bunlardan yararlandığı hususunda bir bilgiye, hatta bir

⁶¹ Babil Talmudu, Megillah 9a.

⁶² Topkapı 1735, 37b-a; Laleli 3706/36, 364/a.

⁶³ Mattathias, MÖ. 165. Antichus Epiphanes'in helenleştirme çabalarına karşı, Makkabi isyanı olarak bilinen isyanı başlatan ve ölümünden sonra da isyanı oğullarının devam ettirdiği kohen. Öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu Yudah Makkabi liderliğinde Yahudiler Kudüs'ü geri alarak yağmalanan ve Grek ibadet ve kültürünün merkezi haline getirilen Mabed'i yeniden eski haline getirdiler. Bu olay Hanukka denilen bayramla yad edilir. Makkabi isyanı Apokrif kabul edilen Makkabiler I-III (bunlar için, kutsal kitap, Deterokononik <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=3&sc=1387>, erişim: 9.05.2020) kitaplarının konusunu oluşturur. Sara E. Karesh & Mithcell M. Hurvitz, “Maccabees”, *Encyclopedia of Judaism* (New York: Infobase Publishing, 2006), 302. Hanukka/Işıklar Bayramı hakkında Fuat Aydın, *Yahudilik*, 128-129; bugün ve ondaki dini uygulamalar için bk. Rabi Nisim Behar, *Dini Uygulamalar Rehberi*, çev. Mordehay Yanar (İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2009), 313-319.

⁶⁴ Makkabi kitaplarının Mattathias'ın tanrı tarafından seçilişini savunduğuna dair bk. “Makkabiler'in Birinci Kitabı Giriş”; ayrıca kendi yaptığını önceki peygamberlerin yaptıklarının bir devamı olarak görmesine dair bk. Makkabiler I, 2:49-61, <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=3&sc=1387>, erişim: 09.05.2020.

imaya bile yer vermez. Ancak Risâle'sinin ilk iki bölümünde kullandığı Kitab-ı Mukaddes metinlerinin önemli bir kısmı kendisinden önce Yahudi ve Hıristiyan karşıtı reddiyelerde bulunmaktadır.

Genelde Müslüman ulema özelde reddiye yazarları önceki vahiylerin (Yahudilik ve Hıristiyanlık) yerini yeni vahyin (İslâm) almış olduğunu temellendirmek için Kur'an'da yer alan nesih⁶⁵ anlayışını kullanırlar.⁶⁶ Zamanla kelam⁶⁷ ve Yahudi-Hıristiyan karşıtı İslâm reddiye geleneğinin ana konularından biri haline gelen nesih meselesini her iki dinin kutsal metinleri ve dinî uygulamaları bağlamında temellendirmeye çalışırlar. Abdüsselâm, İslâm'ın geçerliliğini temellendirmeyi nesih konusu/başlığı altında ele almaz.⁶⁸ Diğer reddiye yazarlarından farklı olarak o bunu, Yahudilerin Hz. Peygamber'in peygamberliğini kabul etmemelerini gerekçelendirmek için Musa'nın dininin dolayısıyla da Tevrat'ın ebedi ve kıyamete kadar da geçerli olduğuna dair iddialarının⁶⁹ geçersiz olduğunu göstererek yapmaya çalışır. Bunu yaparken zaman zaman diğer yazarların nesih başlığı altında yer verdikleri⁷⁰ bilgileri kullanır. Bu çerçevede mesela tahrif ve tecsim başlığı altında eleştiri konusu ettikleri metinlerden faydalanır. Ayrıca kendisinin de ilave ettiği Tevrat metinlerini Yahudilerin

⁶⁵ Nesih kavramına dair açıklama için bk. Abdurrahman Çetin, "Nesih 1", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32: 579-81; Aygün, *İslâm Kelamında Yahudilik Eleştirisi*, 175-80.

⁶⁶ Neshin konu edinişini aynı doğrultudaki bir açıklaması için bk. Aygün, *İslâm Kelamında Yahudilik Eleştirisi*, 67-68, 182 (Bir kelam meselesi olarak nesih için bk. 182 vd.).

⁶⁷ Kelamcıların nesih konusunu ele alışları ve bu bağlamda Yahudi itirazlarına yönelik eleştirileri hususunda bk. Aygün, *İslâm Kelamında Yahudilik Eleştirisi*, 175-183, 203-233.

⁶⁸ Nesih konusunu ele alanlar için örnek olmak üzere bk. Taberî, Hz. Muhammed'in (Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Kitaplarında) Peygamberliğinin Delilleri, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 228; el-Mağribî, *Bir Rüyanın İzinde*, 64-71; Abdülhak el-İslâmî için bk. Hatice Dağhan, "Abdülhak el-İslâmî'nin (XIV.-XV. yy) el-Husâmu'l-Memûd Adlı Yahudiliğe Reddiyesinin Değerlendirmesi", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 20/51 (Ocak-Haziran 2017): 75-78.

⁶⁹ Saadia Gaon'un Çıkış 31:16; Yeremya 31:35-36; Tesniye 29:28; Tesniye 33:2'yi kullanarak Tevrat'ın ebedi olarak geçerliliğine dair savunusu için bk. Muhammed Ali Bağır, *Yahudi Düşünür Saadia Gaon ve Yahudi Düşüncesindeki Yeri* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 2015), 207-210; Maimonides'in Tevrat'ın ebediliği savunusu ve buna delil olarak kullandığı metinler için bk. Delâletü'l-Hâirîn, çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019), 375; Malaki 4:4ü kullanan Kırkısânî için bk. Göregen, *Müslüman-Yahudi Polemikleri*, 130.

⁷⁰ el-İslâmî, Tesniye 12:32'yi kullanır. Bk. Dağhan, "Abdülhak el-İslâmî'nin (XIV.-XV. YY) el-Husâmu'l-Memûd Adlı Yahudiliğe Reddiyesinin Değerlendirmesi", 76; Rakilî Sayılar 23:19'u kullanır. Bk. Mustafa Göregen, *Müslüman-Yahudi Polemikleri*, 86.

bu maksat için kullandıkları kutsal metin dayanaklarını (Çıkış 31:16; Sayılar 23:19;⁷¹ Tesniye 13:1-5; Tesniye 5:22-24; Tesniye 12:32; Tesniye 33:14) zikreder. Bunu yapmadaki temel amacı da bunların, kendilerinden çıkartmaya çalıştıkları Musa'nın dininin/Tevrat'ın ebediliği meselesini teyit etmediğini göstermektir. Bu anlamda özellikle Yahudi karşıtı reddiyeler için yeni bir konu başlığı açmış ve birazdan kendilerinden söz edeceğimiz sonraki yazarlar da bu yeni başlığı kullanmaya devam etmişlerdir.

İkinci bölümü tebşirât meselesi oluşturur. Bu mesele Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarında “yazılı bulunan” ve onların “onu kendi öğullarını tanıdıkları gibi tanıdıkları”⁷² şeklindeki Kur’ânî ifadelerle dayandırılan ve sonraki reddiye ve kelâm literatüründe “tebşirat/Hz. Peygamber’in geleceğinin müjdeleri” başlığı altında ele alınır. Abdüsselâm’ın konuyla ilgili olarak Tevrat’tan alıntılıdığı (onun kullanım sırasına uygun olarak: Tesniye 18:15, 18-19; Tesniye 34:10; Tesniye 33:2, Tekvin 49:10, Tekvin 17:20) metinlere gelince bunların hepsi kendisinden önce kaleme alınmış olan ilgili literatürde yer alan metinlerdir.⁷³

⁷¹ Bunu el-İslâmî tecsim eleştirisi; Gaon ise tecsim suçlamasına karşı, kastedilen anlamda olmadığı hususunda onu yorumlar.

⁷² el-Âraf 7:157; el-Bakara 2:146; el-En’am 6:20.

⁷³ Tablonun oluşturulmasında şu metinlerden istifade edilmiştir: Ali. Rabben et-Taberî, Hz. Muhammed’in (Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Metinlerindeki) Peygamberliğinin Delilleri, 97, 170, 229; 71, 217; 162, 164, 211; Mağribî, Bir Rüyanın İzinde, 79, 46, 79-80; Karafî, el-Esiletü'l-Fâcira; Göregen, Müslüman-Yahudi Polemikleri, 130, 137; Fadıl Ayğın, Son Peygamberi Müjdelemek, Beşâirü'n-nübüvve, (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 367, 323-24, 344; Diego R. Sarrió Cucarella, Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean The Splendid Replies of Shihâb al-Dîn al-Qarâfî (d. 684/1285) (Leiden-Boston: Brill, 2014), 291-302.

Risâletü'l-Hâdîye'deki sıralamaya göre müjde metinleri	Taberî (ö.86)	İbn Kuteybe (ö.276/889)	Samuel el-Mağribî (ö. 570/1175)	İbn Hazm (ö.456/1064)	Kurtubî (ö.671/1273)	Karafî (ö.684/1285)	Câferî	İbn Teymiyye (782/1328)
Tesniye 18:15	x	x	x			x		
Tesniye 34:10								
Tesniye 33:2	x		x	x		x	x	x
Tekvin 49:10						x		x
Tekvin 17:20	x	x	x			x		

Dolayısıyla bu konuyla alakalı alana herhangi bir katkı sağladığını söylemek mümkün değildir.

Abdüsselâm'ın kendisinden sonrakilere etkisi meselesi de iki şekilde gösterilebilir. Birincisi Risâle'nin okunma oranı; ikincisi ise kaynak olarak ona doğrudan atıfta bulunan metinlerin olup olmadığıdır. Bize kadar gelen yedi nüshanın İstanbul, Manisa ve Erzurum'da bulunması; ve bunların 15-19. yüzyıl (on altıncı yüzyıl hâriç) arasına ait tarihler taşımaları, onun yazıldığı yüzyıl da dâhil sonraki her yüzyılda okunduğunu gösterir.

Reddiye literatürüne etkisine gelince, on altıncı yüzyılda ikisi mühtedi (Abdulallâm⁷⁴ ve Yusuf b. Ebû Abdüddeyyân⁷⁵), biri önemli bir Osmanlı âlimi olan Taşköprizâde tarafından Yahudilik karşıtı metinler kaleme alınmıştır. Bunlar içinde, doğrudan Abdüsselâm'ın metninin kullanıldığına dair herhangi bir atıf yer almamaktadır. Bunu çağrıştıran tek bir işaret, Taşköprizâde'nin risâlesinin Carullah Efendi nüshasının içinde bulunduğu mecmuanın zahriye sahifesinde Risâle fî Tezyîfi Te'bîdi Dini Musâ aleyhisselâm (Musa aleyhisselâmın Dininin Ebedi Oluşununun Zayıflığı Hakkında) başlığını taşımasıdır. Abdulallâm, Yusuf b. Ebû Abdüddeyyân ve Taşköprizâde'nin metinsel benzerlikleri onu kaynak olarak kullandıkları anlamına gelmemektedir. Abdulallâm'ın yazılış tarihi kesin olmadığı için Abdüsselâm'ın metniyle alakasına dair kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak 1534-39 arası yazıldığı kesin olan Abdüddeyyân metni ile ondan sonra yazılan Taşköprizâde'nin metni arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Abdüddeyyân, Abdüsselâm'ın reddiyesindeki üç bölümü dörde çıkarmıştır. Muhteva olarak ise yazarın Abdüsselâm'ın Risâle'sini görmediği söylenemeyecek kadar büyük benzerlikler (mesela, aynı kutsal kitap metinlerini iktibas etmeleri; Hz. İbrahim'le ilgili kutsal kitap bölümünde Kenanlılarla ilgili atfın bir sır oluşu ve "Olam"ın etimolojik tahlili meselesi gibi) vardır. Abdüsselâm'ın isim zikretmeksizin atıfta bulunduğu Yahudi müfessirleri burada ismen zikredilirler. Dolayısıyla Abdüddeyya'nın Abdüsselâm'ın metnini görmüş, okumuş ve geliştirmiş olduğu söylenebilir.

Schmidtke, metinleri karşılaştırarak Abdüsselâm ile Taşköprizâde arasındaki benzerlikleri göstermeye çalışır.⁷⁶ Ancak Taşköprizâde'nin metniyle Abdüsselâm'ın metni arasındaki bu benzerliğe rağmen onu

⁷⁴ Abdulallâm ve Risâle'si hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Aydın, "Bir Nev Müslim'in Yahudilik Eleştirisi", *Darulfünün İlahiyat* 30 (2019): 457-498.

⁷⁵ Abdüddeyyân ve kitabı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fuat Aydın, "Konjonktürün Ürettiği, Yahudi Karşıtı Bir On Altıncı Yüzyıl Reddiyesi", 197-245.

⁷⁶ Schmidtke, "The Rightly Guiding Epistle", 442.

kaynak olarak kullanmasının mümkün olmadığını söyler. Fakat klasik Yahudi literatürüne ve İbraniceye aşina olmadığı müsellemler olan Taşköprizâde'nin risâlesinde yer verdiği bilgileri kimden aldığını söylemez. Konuyu ele alan bir çalışmamızda bu söylememe sebebinin, Pfeiffer'in Taşköprizâde ile aralarında çok büyük benzerlikler olan Abdüddeyyân'ın metnini 17. yüzyıla tarihlendirmesi olduğunu göstermeye çalışmıştık. Oysa Abdüddeyyân, 16. yüzyılda Taşköprizâde'yle aynı dönemde yaşamış, ondan önce kitabını yazmıştır. Bu durum da, Pfeiffer'in iddiasının aksine, Abdüddeyyân'ın Taşköprizâde'yi değil, aksine Taşköprizâde'nin Abdüddeyyân'ı kullandığı ve Taşköprizâde'nin kaynağının da Abdüsselâm değil, Abdüddeyyân'ın metni olduğunu gösterir.⁷⁷ Ancak yine de, Abdüsselâm'ın Taşköprizâde üzerindeki etkisinden, Abdüddeyyan vasıtasıyla dolaylı da olsa söz etmek makul görünmektedir.

Risâletü'l-Hâdiye'yi kullanan daha sonraki kişilere gelince, Rahmetullah el-Hindî,⁷⁸ el-Mersifi⁷⁹ ve Muhammed Abduh'un⁸⁰ kaleme aldıkları metinlerde Abdüsselâm'ın Risâle'sini kullanmış olduklarını, ismen yaptıkları atıflardan dolayı biliyoruz.

Son Söz

Abdüsselâm el-Mühtedî el-Muhammedî/Çelebi/Efendi 1492 İspanyol Yahudilerinin Osmanlı'ya göçü sırasında gelmiş olan (kendi gelen) Yahudilerden biridir. Müslüman olmuş ve mezkûr ismi almıştır. Önce II. Bayezid'in hizmetinde bulunmuş, daha sonra Selim zamanında Defterdârlık yapmış, Kanuni zamanında ise Başdefterdârlığa yükselmiştir. İzmit'te, Küçükçekmece'de ve Anadolu'nun dışında Balkanlarda vakıfları, İstanbul içinde ve söz konusu yerlerde çok önemli gayrimenkulleri bulunan önemli ve çok zengin bir Osmanlı bürokratıdır. Kanuni ile birlikte gittiği Macaristan (Mohaç Meydan savaşı) seferinden dönüşte Başdefterdârlık görevinden ayrılmış/uzaklaştırılmış (1526) ve Küçükçekmece'deki imarethanenin bulunduğu yerde yaşamaya başlamış ve aynı sene içinde vefat ederek bu imarethanedeki mezarına defnedilmiştir. Bu imarethânedeki

⁷⁷ Pfeiffer'in iddiaları ve eleştirisine dair bk. Fuat Aydın, "Once the First Button is Put Wrong... An Assessment of A Study by Judith Pfeiffer on *Kashf al-Asrâr fî İlzâm al-Yahûd wa-l-Aḥbâr* by Yûsuf ibn Abî 'Abd Al-Dayyân". *İlahiyat Studies* 11/2 (2020): 7-30.

⁷⁸ Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-Hak*, çev. Ramazan Muslu (İstanbul: İsam Yayınları, 2012), 232-234.

⁷⁹ el-Mersifi, *Mevkıfu'l-Yehûd mine'r-Risâle ve'r-Resûl* (sav), (*Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye*, 1413/1992), 28-29.

⁸⁰ Muhammed Abduh, *Tefsîrü'l-Menâr*, IX, 262-263.

bulunan çeşmesinin tamir kitabesinde “seyyid” ve Mehmed Süreyya’nın Sicill-i Osmani’sinde seyid ve “Mısır kökenli” oluşuna dair bilgilerden hareketle İhsanoğlu, iki Abdüsselâm olduğunu; birincisinin Risâletü’l-Hâdiye yazarı mühtedi Yahudi, diğerinin Süreyya’nın zikrettiği kökene sahip olduğunu söylese de Abdüsselâm’ın Yahudi kökenli bir mühtedi oluşu kesindir. Ayrıca bunun kesin olduğunu 16. ve 17. yüzyılda kaleme alınan ve yukarıda zikredilen metinlerde kendisinden söz edilen metinler teyit etmektedir. Keza İhsanoğlu’nun Risâletü’l-Hâdiye’nin yazarının Yahudi mühtedi doktor İbrahim el-Yehûdî (Eliahu ben Avraham) oluşu da, Kâtip Çelebi’nin Risâle’nin “defteri” olarak bilinen Abdüsselâm’a aidiyetini dile getirmiş olduğu için de doğru olma ihtimali azdır.

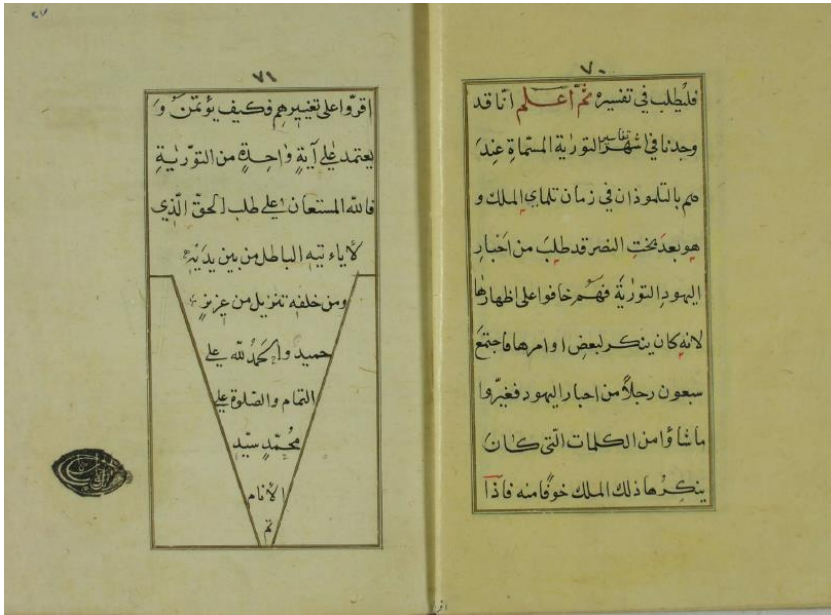
Abdüsselâm, II. Bayezid’in muhtemel yönlendirmesi sebebiyle hem Müslüman olmuş hem de Yahudi karşıtı Risâletü’l-Hâdiye isimli eserini kaleme almıştır (1497 öncesi). Giriş dışında üç bölümden oluşan Risâle, Yahudilerin Musa’nın dininin ebedi olduğu kabulünden hareketle Hz. Peygamber’in peygamber oluşunu kabul edemeyecekleri iddialarını ele alır ve bu iddiaların geçersiz olduğunu göstermeye çalışır.

En uzun olan ikinci bölümde Hz. Peygamber’in Yahudi kutsal metninde müjdelendiğine dair kutsal kitap metinlerini iktibas ederek, burada sözü edilen kişinin Hz. Muhammed olduğunu gösterir. Üçüncü ve en kısa olan bölümde ise özelde Tevrat ve genelde ise Yahudi kutsal kitabının değiştirildiğini gösterir. Bu değiştirilmenin Yahudiler tarafından da kabul edildiğini göstermek için, Ptolemy için yapılan Yetmişler Tercümesi’nde mütercimlerin yaptıkları değişiklikleri kabul ederek bunun örneklerini veren Talmud’a atıfta bulunur.

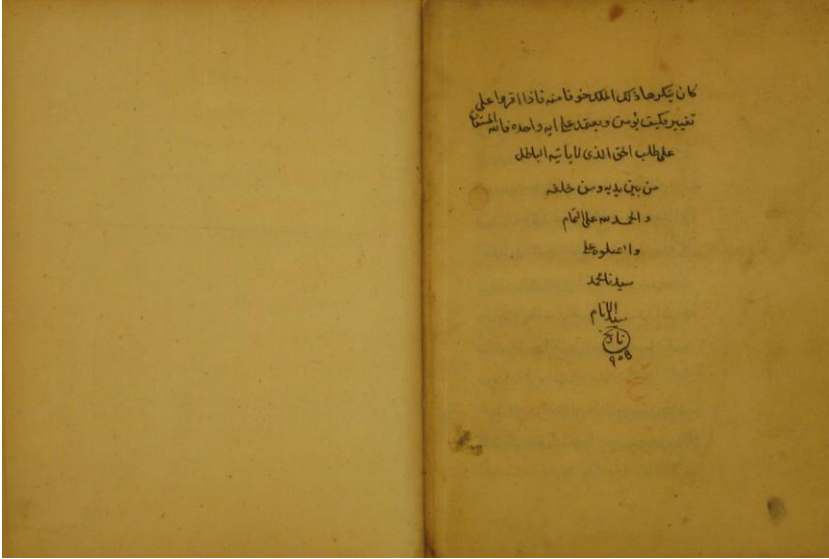
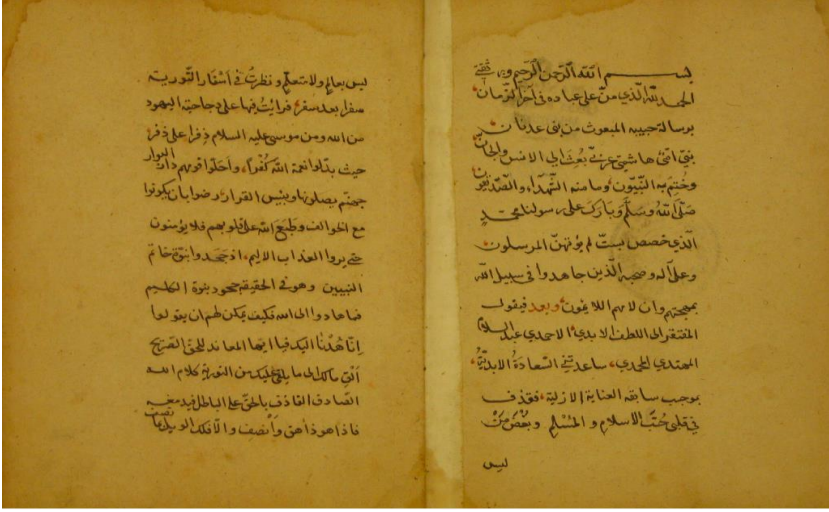
Ele aldığı konularla ilgili olarak İbranice Kutsal Kitaba, Talmud’a ve Endülüs kökenli Yahudi müfessirlerin eserlerine müracaat eder. Muhtemelen şifahi olarak nakletmekten kaynaklanan, Zekeriya’da bulunan metnin Yeremya’da olduğunu söylemesi dışında bütün metinler bazen tek bir pasuktan aynen bazen de birkaç pasuktan derlenmiş olarak Tanah’ta karşılıkları olan metinleri nakleder ve bunların okunuşlarını Arap alfabesiyle ve Osmanlı telaffuzuyla verir. İslâm kelâm ya da reddiye geleneğinde kaleme alınmış metinlere yönelik herhangi bir atıfta bulunmasa da, eleştiri konuları İslam kelâm ve reddiye geleneğinde oturmuş olan konulara yer verir; bu konular bağlamında kullanılan Kutsal Kitap metinlerine atıfta bulunur. Eleştirdiği Yahudilerin savunuları da onlarda bulunanlara benzer.

Klasik kelâm ve reddiye geleneğinde ele alınan nesih konusunu, Musa’nın dininin ebediliği iddiasının geçersizliği başlığı altında ele alması ve öncekilerin bazı kutsal kitap metinlerini onlarda farklı konularda kullanması ve Talmud’a farklı bağlamlarda atıfta bulunması, reddiye

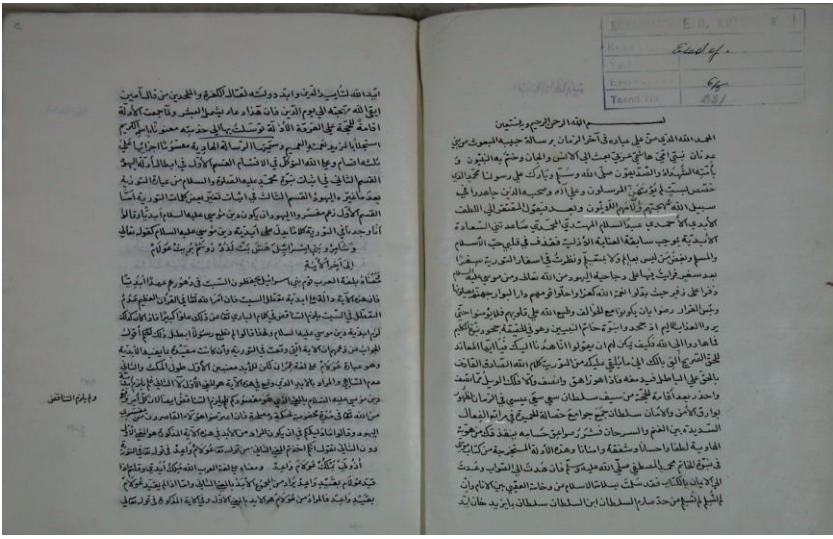
literatürüne katkıları olarak kabul edilebilir. Bunun dışında geçmiş birikime çok fazla katkısının olduğu söylenemez. Ancak buna rağmen on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar tarihlenen ve Anadolu'dan Mısır'a kadar İslâm coğrafyasında yaygın bir kullanıma sahip olmuş ve Yahudi eleştirisi (Rahmetullah el-Hindî, Muhammed Abduh) bağlamında kullanılmış ve bugün de internet ortamında Yahudilik eleştirisi ve tebşirât bağlamında kullanılmaya devam ediliyor olması da, onun yazılışından bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ önemini yitirmeyen, güncelliğini koruyan bir metin olduğunu gösterir.

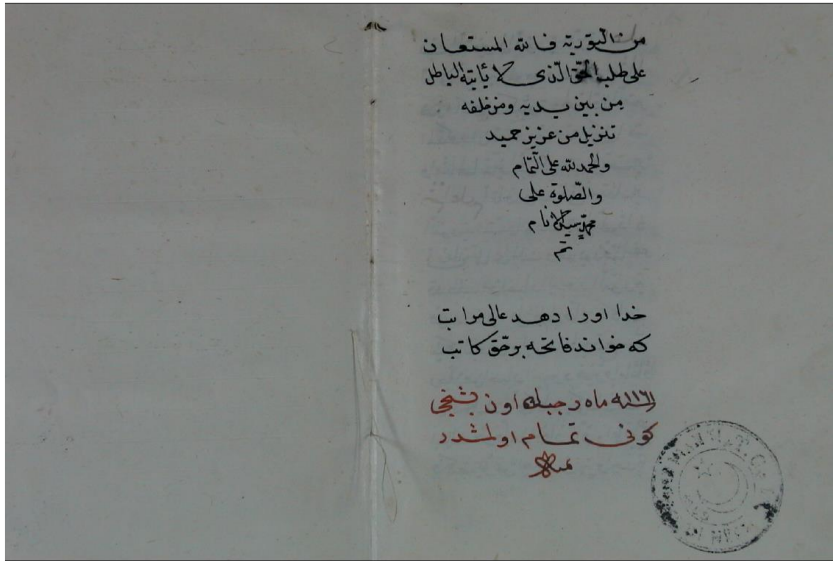
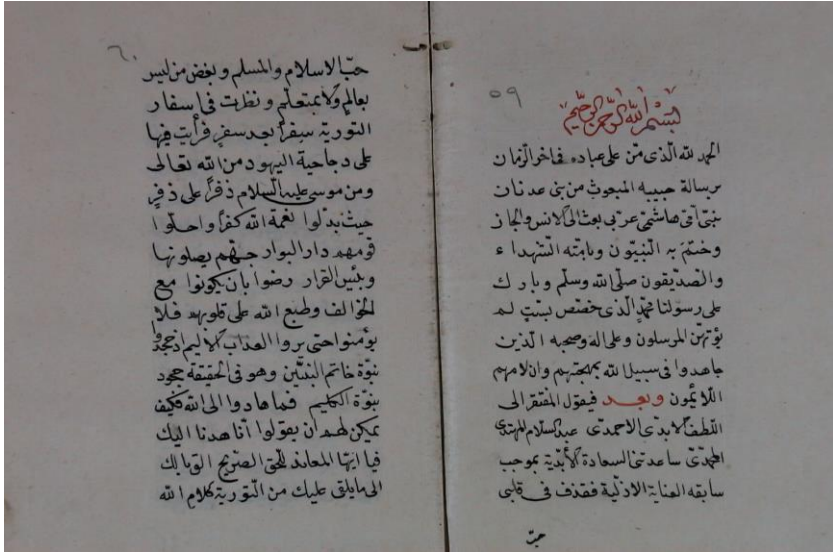
Topkapı Saray Müzesi,
III. Ahmet Kütüphanesi, no: 1735
Unvan ve hâtime sayfası

Manisa İl Halk Kütüphanesi, no: 8061
Unvan ve hâtime sayfası

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi
Esad Efendi Koleksiyonu, no: 222/6/5
Unvan ve hâtıme sayfası

Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi,
Reşid Efendi Koleksiyonu, no: 1039/7
Unvan ve hâtime sayfası

Teşekkür

Metni okuyarak düzeltmelerde bulunan Süleyman Akkuş`a; Topkapı ve Laleli nüshalarını gönderen Şaban Ağlar`a teşekkür ederim.

Kaynakça

- Adang, Camilla & Sabine Schmidtke (ed). *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Premodern Iran*. Würzburg: Ergon-Verlag, 2010.
- Adang, Camilla. “A Polemic against Judaism by a Convert to Islam from the Ottoman Period: Risâlat Ilzâm Al-Yahûd Fî Mâ Za‘amû Fî L-Tewrât Min Qibal ‘İlm Al-Kalâm”. *Journal Asiatique* 297/1 (2009): 132-135.
- Adang, Camilla. “Guided to Islam by the Torah: The risâla al-hâdiya by ‘ Abd al-Salâm al-Muhtadî al-Muhammadi”. *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman Empire and Premodern Iran*, ed. Camilla Adang & Sabine Schmidtke, Würzburg: Ergon-Verlag, 2010, 57-76.
- Ağlar, Şaban. *Jewish Converts Refute Judaism: Conversion and Religious Polemics in the Late Fifteenth-Century Ottoman Empire*. Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Akyalçın, Dilek. *The Jewish Communities in the Making of Istanbul Intra Muros: 1453-1520*. Yüksek Lisans Tezi, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Arslantaş, Nuh. *Yahudiler ve Türkler, Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsali'nin (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kronoği Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Âşık Çelebi. *Meşâ'irü's-Şu'ârâ*. Haz. Filiz Kılıç, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Avcı, Betül. “Atinalı Mühtedi Mehmed”. *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27234.
- Avcı, Betül. “Atinalı Kapuci[nin] Habîbullâh'ın Evsâfın Tevrît'te ve İncil ve Zebûr'da Görüb İmâna Geldüğüdür”. *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27235.
- Avcı, Betül. “Derviş Mehmed”. *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27226.
- Avcı, Betül. “Papasnâme”. *Christian-Muslim Relations 1500-1900*, ed. David Thomas, erişim: 05.04.2020, http://dx.doi.org/10.1163/2451-9537_cmrii_COM_27227.
- Aydın, Fuat & Halim Öznurhan. “Bir Nev-Müslimin Yahudilik Reddiyesi: Risâletü İlzâmî'l-Yehûd fi mâ Ze‘amû fi't-Tevrât min Kibeli ‘İlmi'l-Kelâm”. *Darulfunun İlahiyat* 30/2 (Aralık 2019): 457-498.
- Fuat Aydın, “İslam Reddiye Geleneği ve Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa'nın (968/1561) Risâle Fî'r-Redd 'Ale'l-Yehûd Adlı Risâlesi Üzerine Bir Araştırma”, *Darulfunun İlahiyat* 31/2 (2020): 299-353.

- Aydın, Fuat. “Konjonktürün Ürettiği, Yahudi Karşısı Bir On Altıncı Yüzyıl Reddiyesi: Kitâbu Keşfu'l-Esrâr fî İlzâmî'l-Yehûd ve'l-Ahbâr”. Ed. Fuat Aydın & Bedizel Aydın, *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, İstanbul: Osamer-Mahya Yayınları, 2017, 197-245.
- Aydın, Fuat. “Once the First Button is Put Wrong... An Assessment of A Study by Judith Pfeiffer on *Kashf al-Asrâr fî İlzâm al-Yahûd wa-l-Ahbâr* by Yûsuf ibn Abî 'Abd Al-Dayyân”. *İlahiyat Studies* 11/2 (2020): 7-30.
- Aydın, Fuat. “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003): 114-130
- Aydın, Fuat. *Yahudilik, Tarih-İnanç-İbadet-Kültür*. İstanbul: Mahya Yayınları 2018.
- Ayğın, Fadıl. *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi, Antropomorfizm ve Nesih Bağlamında Bir Araştırma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2016
- Ayğın, Fadıl. *Son Peygamberi Müjdelemek, Beşâirü'n-Nübüvve*. İstanbul: İsam Yayınları, 2017.
- Bağır, Muhammed Ali. *Yahudi Düşünür Saadia Gaon ve Yahudi Düşüncesindeki Yeri*. İstanbul: Gözlem Yayınevi, 2015.
- Baybal, Sami. *Evlîya Çelebî Seyahatnamesi'ne Göre Anadolu'da Yaşayan Gayri Müslimler*. Konya, 2009.
- Behar, Rabi Nisim. *Dini Uygulamalar Rehberi*. Çev. Mordehay Yanar, İstanbul: Gözlem Yayıncılık, 2009.
- Berlin, Charles. “Osmanlı Devleti [Hakkında Yazılmış] XVI. Asra Ait İbrance Bir Kronik: Eliyahu Kapsali'nin Seder Eliyahu Zuta'sı ve Verdiği Mesaj”. Çev. Nuh Arslantaş, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 16/2 (2016): 351-380.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Meral Yayınevi, 1974.
- Cevahir, Hülya. *Derviş Ali En-Nakşibendi ve Na'tü'n-Nebi fî'l-İncil İsimli Eserinin Tahkik ve Tercümesi*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Cucarella, Diego R. Sarrió. *Muslim-Christian Polemics across the Mediterranean The Splendid Replies of Shihâb al-Dîn al-Qarâfî (d. 684/1285)*. Leiden & Baston: Brill, 2014.
- Çelebî, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebî Seyahatnâmesi*. Haz. Robert Dankoff & Seyyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Çelebî, Kâtip. *Keşfu'z-Zunûn*. Çev. Rüştü Balcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Dağhan, Hatice. “Abdülhak el-İslâmî'nin (XIV.-XV. YY) el-Husamu'l-Memdûd Adlı Yahudiliğe Reddiyesinin Değerlendirmesi”. *Dinî Araştırmalar Dergisi* 20/51 (Ocak-Haziran 2017): 75-78.
- Dağhan, Hatice. *Abdülhak el-İslâmî'nin el-Husamu'l-Memdûd fî'r-Redd ale'l-Yehûd İsimli Reddiyesinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Danışmend, İsmail Hakkı. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971.
- Doğan, Hatice. *Maymonides'in Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Gözlem Yayınevi, 2010.

- el-Hindî, Rahmetullah. *İzhâru'l-Hak*. Çev. Ramazan Muslu, İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- el-Mağribi, Samuel b. Yahya. *Bir Rüyanın İzinde, Yahudi Bilgin Samuel'in Müslüman Oluşu ve Yahudilik Eleştirisi*. Çev. Osman Cilacı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Epstein, Mark Alan. *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Feriburg: Klaus Schwarz Verlag, 1980.
- et-Taberî, Ali b. Rabben. Hz. Muhammed'in (Yahudi ve Hristiyan Kutsal Kitaplarında) Peygamberliğinin Delileri. Çev. Fuat Aydın, İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Eyice, Semavi. "Tarihte Küçükçekmece". *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 6-7 (1978): 57-120.
- Gelibolulu Mustafa 'Âli Efendi. *Kitâbu't-Târih-i Künhü'l-Ah'bâr*. Haz. Ahmet Uğur & Mustafa Çuhadar & Ahmet Gül & İbrahim Hakkı Çuhadar, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Göregen, Mustafa. *Müslüman-Yahudi Polemikleri*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014.
- Hammer, Joseph von. *Büyük Osmanlı Tarihi*. Haz. Mümin Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat. 2010.
- <https://biblehub.com/hebrew/6213.htm>.
- <https://kuran.diyamet.gov.tr/mushaf>.
- <https://kutsal-kitap.net>.
- <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?mc=3&sc=1387>.
- İbn Meymûn. *Delâletü'l-Hâirîn*. Çev. Osman Bayder & Özcan Akdağ, Kayseri: Kimlik Yayınları, 2019.
- İnce, İrfan & Fuat Aydın. "Bir 17. Yüzyıl İhtida Anlatısı: Bir Atinalı Mühtedi Bir Osmanlı Kadısı". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. Yüzyıl*, ed. Hidayet Aydar & Ali Fikri Yavuz, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017, 507-578.
- İpşirli, Mehmet. "Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1993, 8: 259.
- Karatekin, Murat. "İstanbul-Küçükçekmece Abdüsselâm Çeşmeleri". *Turkish Studies* 13/26 (Fall 2018): 272-273.
- Karesh, Sara E. & Mithcell M. Hurvitz. "Maccabees". *Encyclopedia of Judaism*, New York: Infobase Publishing, 2006, 302-303.
- Köprülü, Orhan F. "Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1992, 6: 11-12.
- Köprülü, Orhan F. "Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 1994, 10: 455-456.
- Krstić, Tijana. "Reading Abdallâh b. Abdallâh al-Tarjumân's Tuhfa (1420) in the Ottoman Empire: Muslim-Christian Polemics and Intertextuality in the Age of "Confessionalization". *al-Qantara* 36/2 (julio-diciembre 2015): 341-401.
- Meral, Yasin. "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği". *Dinlerarası İlişkiler*, ed. Ali İsmâ Güngör, Ankara: Grafiker Yayınlar, 2017, 161-178.
- Pfeiffer, Judith. "Confessional Polarization in the 17th Century Ottoman Empire and Yusuf İbn Ebî 'Abdü'd-Deyyân's Keşfü'l-esrâr fi ilzâmi'l-Yehüd ve'l-ahbâr". *Contacts and Controversies between Muslims, Jews and Christians in the Ottoman*

- Empire and Pre-Modern Iran, 73-82*, ed. Camilla Adang & Sabine Schmidtke, Würzburg: Orient-Institute Istanbul, 2016.
- Rozen, Minna. *İstanbul Yahudileri (1453-1566)*. Çev. Serpil Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Sadan, Joseph. "Naivete, Verses of Holy Writ, and Polemics. Phonemes and Sounds as Criteria: Biblical Verses Submitted to Muslim Scholars by a Converted Jew in the Reign of Sultan Bâyezîd (Beyazıt) II (1481-1512)". O ye Gentlemen, *Arabic Studies on Science and Litarary Culture, Honour of Remke Kruk*, ed. Arnoud Vrolijk & Jan P. Hogendijk, Leiden & Boston: E. J. Brill, 2007, 495-510.
- Schmidtke, Sabine & Camilla Adang. "Aḥmad b. Mustafâ Ṭâshkubrîzâde's (d. 968/1561) Polemical Tract Against Judaism". *al-Qantara* 29/1 (enero-Junio de 2008): 79-113.
- Schmidtke, Sabine. "The Rightly Guiding Epistle (al-Risâla al-Hâdiya) by 'Abd al-Salâm al Muhtadî al-Muḥammadî: A critical Edition". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 36 (2009): 439-470.
- Shcmuelevitz, Arye. *The Jewish of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries, Adminastrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*. Leiden: E. J. Brill, 1984.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmanî*. Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Şeker, Mehmet. *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtedîler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Şeyhî. *Zeyl-i Şakâyık, Vekâyiü'l-Füzelâ*. Haz. Ramazan Ekinci, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Taş, Fatıma Betül. *Samuel b. Yahya el-Mağribî, İfñâmu'l-Yehûd Adlı Eseri ve Reddiye Geleneğindeki Yeri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.